

BAŠTINA SAČUVANA U RUKOPISIMA

PATRIMONIUM IN MANUSCRIPTIS CONSERVATUM

KONGRES EUROCLASSICA

Dubrovnik, 29.03-02.04.05.

Irena Bratičević

LATINSKO PRIGODNO PJESNIŠTVO

U DUBROVNIKU U 19. ST.

Kad je 1839. talijanski književnik hrvatskoga podrijetla Nikola Tommaseo pohodio Dubrovnik, zapisao je: «Dubrovnik je možda jedini grad gdje se istodobno gaje tri jezika; talijanski govore čistije no u mnogim talijanskim gradovima, na hrvatskom su stvorili vlastitu književnost, a latinski književnici su im čuveniji nego svi talijanski zajedno». Osamnaesto stoljeće i prva polovica devetnaestoga razdoblje je u kojem je latinski postupno prestao biti dominantnim jezikom europskoga znanstvenog mišljenja i umjetničkog izražavanja; ipak, u Dubrovniku, gradu iznimno bogate trojezične književne tradicije, oslonjene na zapadnoeuropske, osobito talijanske utjecaje, i dalje se intenzivno pjevalo na latinskome, a njegovi latinisti koji su živjeli u Italiji proslavili su se brojnim književnim ili znanstvenim radovima: polihistor **Ruder Bošković**, za života smatran jednim od najvećih znanstvenika, ostavio je i bogat pjesnički latinski opus; **Benedikt Stay** prozvan je 'drugim Lukrecijem' nakon što je u heksametrima obradio Descartesovu i Newtonovu filozofiju; dugogodišnji profesor retorike na Collegium Romanum **Rajmund Kunić**, vrsni epigramatik, ostvario je najuspjeliji prijevod *Ilijade* na latinski; četvrti isusovac u nizu, **Bernard Zamanja**, cijenjeni je prevoditelj na latinski *Odiseje* i grčkih bukoličara; **Marka Faustina Galjufa** smatralo se najizvršnjim improvizatorom u Europi njegova doba; među brojnim pjesnicima koji su djelovali u samom Dubrovniku istaknuo se **Džono Rastić** koji je svojim satirama ismijavao pomodarstvo suvremenog društva i zagovarao tradicionalne vrijednosti. Književnost na latinskome, započeta u humanističkom petnaestom stoljeću, nakon što je svoj drugi procvat doživjela u osamnaestome zahvaljujući ponajprije četvorici latinista u Rimu, nastavila se neoklasicističkom poetikom u devetnaestom stoljeću. Latinska poezija u to doba supostojala

je s onom na talijanskom i hrvatskom; ona je mahom prigodna, potaknuta obiljem društvenih zbivanja, osobito u prvoj polovici stoljeća. Nakon pada Dubrovačke Republike 1806. u sljedećem desetljeću smijenile su se francuska i austrijska vlast; usred toga pojedinačnim se ili u zbirke sabranim pjesmama obilježavaju za sredinu važni događaji kao što su dolasci vladarskih namjesnika i posjeti careva, imendani i rođendani, vjenčanja i sprovodi, rođenja i smrti, bolesti i ozdravljenja, pobjede i porazi u ratu, mlade mise i korizmene propovijedi, imenovanja redovničkih provincijala i ustoličenja biskupa, porinuća brodova i pomrčine sunca, objavljivanja knjiga i nabava novih tiskarskih slova. Već sam pregled kataloga rukopisa koji se čuvaju u dubrovačkoj Znanstvenoj knjižnici i u Knjižnici Male braće – ograničimo se na te dvije za dubrovačku latinsku književnost najbogatije biblioteke – ukazuje na mogući broj od preko tri stotine i šezdeset zavedenih rukopisa koji sadržavaju latinsku prigodnu poeziju nastalu u devetnaestome stoljeću. S druge strane, premda je okosnica ovoga skupa naša rukopisna baština, cjelovitu sliku o prigodnoj poeziji ne bismo mogli dati ne uzimajući u obzir tiskana djela, tim više što upravo početkom stoljeća nakon nekoliko pokušaja u Dubrovniku konačno počinje s radom jedna uspješna tiskara. Do 1848. dubrovačke latinske prigodnice tiskane su (najčešće u višejezičnim zbornicima, ali i zasebno) u stotinu i dvanaest izdanja. Broj pjesnika autora prigodne poezije (bilo da pišu samo ili i na latinskom) nadilazi brojku pedeset. Samim prigodnicama pak, čini se, broja nema.

Nema sumnje da su se vještini prigodničarskoga stihotvorenja dubrovački pjesnici učili već u školi. O tome nam svjedoče razni zapisi o oblicima nastave, aktivnostima i predavanom gradivu, kojih također ima u rukopisnom fondu knjižnica. Važniji su se društveni događaji obilježavali književnim akademijama za koje su učenici sastavljali stihove pod paskom svojih profesora retorike na pijarističkome kolegiju. Povod je mogla biti smrt Marije Ludovike d'Este, žene cara Franje I., 1816., nastup Antonia Giuricea na biskupski položaj 1831. ili posjet civilnog i vojnog namjesnika Dalmacije Wenzela Lilienberga 1833. Nakon uvodnoga govora učenici su deklamirali pjesme – u manjem broju hrvatske, više talijanskih, te latinske: *carmina*, elegije, epigrame, ekloge, ode, jambe i hendekasilabe. Na kraju su izvodili kantatu kako bi pokazali svoju vještinu u pjevanju i sviranju. Spomenuti popis ujedno je slika pjesničkih oblika u kojima je pisana dubrovačka prigodna poezija na latinskome. Riječ je nužno o kraćim formama jer tako zahtijeva **okazionalnost**, jedno od temeljnih obilježja prigodnoga pjesništva; prigoda naime traži neposrednu reakciju u kratkom roku. Najviše je elegija i epigrama; manje *carmina* u heksametrima i oda u alkejskoj i safičkoj strofi, te

hendekasilaba, a jednu od ekloga koju smo našli, ipak nismo uspjeli do kraja iščitati. Potječe iz 1835. i obilježava smrt kanonika Milkovića.

Iz razdoblja francuske uprave i mnogobrojnih laski nositelju titule *duc du Raguse*, Marmontu, i njegovim generalima i upraviteljima (Lauristonu, Molitoru, Garagninu) izdvojiti ćemo epigram koji je 1810. napisao **Bernard Zamanja** (1735. – 1820.) i kojim se, što je jedna od glavnih značajki prigodnica, **obilježava društveno važan događaj**, «vjerojatno najznačajniji projekt francuske vlasti u Dubrovniku, put od Pila do Gruža, čija je izgradnja definitivno izmijenila odnos grada i zapadnih predgrađa» (Vuković). Još od Stacijeve zbirke *Silvae* latinska poezija opisuje velika djela umjetnosti i arhitekture da bi posredno hvalila one pod čijom su vlasti nastala; tako je i ovaj epigram panegirik Marmontu, koji gradu daje potreban i koristan objekt, i Napoleonu, zaslužnu što je izabrao takva generala.

De via ab urbe Gravosium usque jussu ducis Marmontis strata

Pervia quae fueram capris, nunc apta vehendis

Marmonidae cura sum via facta rotis:

NAPOLEO sic namque Ducis legit, omnis ab illi

Ut decor, et vitae floreat utilitas.

Kako vidimo, u ovom epigramu riječ ima sama cesta, te govori u svoje ime, kao što u Propercijevoj elegiji 1,16 govore vrata (*ianua*), jednako opisujući svoje stanje oprekom *quam fueram – nunc*. Jedan od materijalnih predmeta koji može preuzeti funkciju stvarnoga govornika umjesto osobe još od *Palatinske antologije* (7,82) jest i grob, *tumulus*. Takvih epigrama ima i u našem korpusu, i to na grčkom, budući da je jedan prigodničar, **Niko Andrović** (1798. – 1857.), pisao pjesme i na tom jeziku. Njegov pogrebni epigram u smrt Toma Cherse koncipiran je dijaloški kao razgovor putnika i groba. Na slici možemo vidjeti drugi njegov grčki sastavak, iz zbirke svadbenih pjesama u kojoj su 1826. dubrovački pjesnici sipali konvencionalne želje i hvale inače omraženom ruskom konzulu, Srbinu Jeremiji Gagiću kad se ženio Dubrovkinjom Eustahijom Lučić. Androvićevi su pojidruzi zatim njegov grčki prevodili na latinski, hrvatski, talijanski i francuski – potonje je bila specijalnost **Andela Maslaća** (1772. – 1838.), dominikanca koji se jednakim žarom klanjao Franji I. kao i

prethodno Napoleonu i koji je francuski jezik svojih prigodnica u jednom trenutku jednostavno zamijenio njemačkim.

Zbirka Gagiću imala je na svojem početku **moto ili epigraf**, i to citat iz 64. Katulove pjesme, epilija o svadbi Peleja i Tetide. Tim stihovima (*Quare agite optatos animi coniungite amores! Accipiat coniunx felici foedere diuam, dedatur cupido iam dudum nupta marito.* (64, 372-374)) naglašava se tendencija zbirke (izricanje dobrih želja za brak i pohvala zaručnika), ali se također navođenjem autoriteta kao što je Katul potkrepljuje **uzvišenost** kao jedna od osobina prigodnice. Također se citira antički uzor, a potom i uspostavlja s tekstovima koji slijede veza u značenju i intonaciji u zborniku iz 1815. u kojem se slavi pripojenje Dubrovnika Austriji, pa se po Horaciju (*Odae 5,3*) novoga vladara Franju I. proglašava Jupiterom i božanskim Augustom. Vješti stihotvorac **Antun Chersa** (1779. – 1838.), koji je znao pisati latinske stihove i tako da tvore akrostih (primjer: Franciscus Caesar; Franciscus Augustus valeat), za ovu je zgodu složio *Prozopopeju* u kojoj poput ljudskog bića govori grad Dubrovnik, u devedeset i četiri heksametra i šest rečenica ukupno, pri čemu prva rečenica, u kojoj se Ragusa prisjeća sretnih dana svoje slobode, mira i ugleda posebno na diplomatskom i kulturnom polju, pa jadikuje zbog nevolja prouzročenih francuskom vlašću te slavi austrijskog cara koji joj je ponovno donio vedre dane, zauzima čak pedeset i jedan stih.

*Prosopopaeia Rhacusae ad Caesarem Antonii Chersa
inter Arcades Salimbi Megaridis. Carmen.*

*Quae quondam fatis longe felicibus usa
Jure meo et propria gentem ditione regebam
Virtute insignem, summa et pietate, fideque
Spectatam late et fama, non extera jussa,
Non sortem adversam perpessa, nec arma, nec ignes, 5
Nec saevas bellantum iras, vultusque minaces;
Gratabarque mihi, quae longa in pace fruebar
Omnigenis securo bonis, totoque petitis
Orbe opibus (tanta est nostrae sollertia gentis),
Ingeniorum altrix nullius laudis egena, 10
Non Phoebo, doctis non atque ignota Camoenis;
Quodque omnes aequo reges venerabar honore,*

*Quodque Deos omni cultu, votisque colebam,
 Regibus et fueram, Divis gratissima et ipsis:
 Quae mox, martigena Gallo mea scripta tenente, 15
 Indomitos cui nempe animos in corde gerenti
 Addiderat vires concepta in pectore dudum
 Spes, fore, ut Europae regnis sceptrisque potitus
 Post orbi sua jura daret legesque subacto;
 Quem Belga interea, Batavusque et Gallia forti 20
 Felix prole virum, tellus atque Itala Regem
 Rite salutarat, Germanae et maxima pubis
 Pars meliorque opibus, belloque et pace potentes
 Helvetii assuerant rerum appellare Patronum;
 Fracta animis, discerpta odiis, subituraque triste 25
 Excidium, fleram longum, noctesque diesque
 Indulgens lacrimis, ingenti et victa dolore,
 Seu mea, flos gentis, raperetur in arma juvenus
 Instructura rates nautis ad bella paratos;
 Sive, meis impar fortunis, grande juberer 30
 Pendere vectigal, quod vel vix pendere possit
 Dives opum divesque agris terrasque per omnes
 Exercens late propriis commercia fatis
 Una vel Europae gens altera; sive viderem
 (Quum semel atque iterum dura obsidione tenerer) 35
 Convulsa ignivomis in praeceps alta domorum
 Tormentis vasta collabi tecta ruina;
 Quasque mea eximia gens struxerat arte, vehendis
 Mercibus, apprime puppes, laus unde, decusque
 Crevit, opumque meas vis ingens fluxit in oras, 40
 Partim subductas portu marcescere inertis,
 Hostili abduci partim trans aequora dextra:
 Illa eadem, Austriaca praestantibus Alite pennis
 Illyricas obeunte oras, hoste undique victo,
 Depulsoque loco, felici sorte potiri 45
 Et didici, et potui, quando et Pax candida terris*

*Longum absens, pleno gaudens et Copia cornu,
 Quaeque perosa nefas, hominum malefactaque, Virgo
 Ultima Coelestum terris migrarat in astra,
 Me quoque neglectam tot post discrimina rerum* 50
*Respexere, diesque mihi indixere serenos.
 Et jam rura colit tranquilla per otia arator,
 Quin timeat, campis ne barbarus ingruat hostis,
 Et ferro sata laeta, sacro populetur et igni:
 Jam totis repetit gnavus compendia terris* 55
*Mercator, celerique secat maria alta carina,
 Quin usquam praedo occurrat, vel tendat eunti
 Insidias, rapturus opes, quas ille laborem
 Per multum caris peperit solatia gnatis:
 Sunt et doctrinae, sunt et sua praemia laudi.* 60

*Salve, o Austriacae spes prima et gloria gentis,
 Salve, o Rex idem, Dux idem maxime, et idem
 Austriadum, FRANCISCE, Pater, qui me modo iniquo
 Vexatam misere fato, excindique timentem
 Juvisti auxilio facilis, quin, unde timere* 65

*Desinerem rebusque meis, pubique meorum,
 In tua jura tuam, meque in tua regna recepsti!
 Ecquid, ubi potui dici tua, et urbibus, unde
 Austriaci constat moles pulcherrima Regni,
 Inserta, aeterna coepi clarescere laude,* 70

*Quid mihi, quidve meae timeam, tutissima, genti,
 Quandoquidem, quodcumque velis, potes unus, et idem
 Nil, nisi quod suadet fas certum, jusque severum,
 Vis fieri, fierique sinis; teque insuper omnes
 Europae populi et reges, ceu Numen, adorant,* 75

*Magnanimum experti, quotquot socialia certis
 Junxerunt tecum studiis in foedera dextras,
 Experti invictum, si quis tentaverit armis?
 Ecquid non potius sperem, quando omnia patris
 In populos, lata quos tu ditione gubernas,* 80

Officia exerces, Patriae Pater atque vocere?
Tu solio sublime sedes: stant ordine circum
Hinc Verum, et vitae rectrix Prudentia, Dis et
Mortales aequans hilari Clementia vultu;
Hinc Pietas, et cana Fides, et nescia flecti 85
Justitia a lacrimis: Virtutum caetera turba,
Quae tua tecta colit, Caesar, te stipat utrinque:
Stant populi ante pedes, pendentque ex ore loquentis,
Incipis ut leni, quae condis grandia corde
Consilia, eloquio vulgare, et dicere leges, 90
Eximias leges, Ratio quas sanxit et Aequum:
Fama supervolitat, clamatque: Hic Maximus ille est,
Quem regum exemplar voluit Rex esse Deorum,
CAESAR: age Indigeti, gentes, age plaudite vestro.

Uzmimo ovu pjesmu kao primjer **funktionalnosti** prigodnice: ovoj vrsti poezije bitna nije estetska kvaliteta, nego njezina funkcija da navede vrijednosti, prije svega moralne i političke, koje su u društvu na cijeni, te da ukaže na događaj koji je potvrda tih vrijednosti te je stoga za društvo i pojedinca u određenome trenutku važan. *Prozopopeja* propagira mir i vladavinu zakona i prava, koje će Dubrovniku donijeti uključivanje u austrijsko carstvo, i pomoću toposa *aurea aetas* najavljuje napredak trgovine, bogaćenje i sigurnost koja će omogućiti procvat učenosti. Oko cara stoje personificirani Verum, Prudentia, Clementia, Pietas, Fides, Justitia i ostale Virtutes; njega se prisposobljuje božanstvu i naziva *Pater Patriae*, a ime mu je, kao što je u prigodnicama redovit slučaj, pisano verzalom.

Ili, 1817. izgrađen je u Dubrovniku brod u vlasništvu braće Senkića; budući da je bio ne samo prvi dubrovački jedrenjak duge plovidbe i najveći brod ikad izgrađen u gruškome brodogradilištu nego i početak obnove zapuštenog brodarstva, njegovo je porinučje bilo iznimno važan i svečan događaj za stanovnike grada. Jedrenjak je kršten imenom *Bete*, tj. nadimkom slavnog matematičara Marina Getaldića koji je živio na prijelazu iz 16. u 17. st. Svakako ni ovom prilikom dubrovački prigodničari nisu zakazali. Nastala je još jedna zbirka, koja je dvije godine poslije i tiskana u Italiji, s trinaest latinskih, tri talijanska i četiri hrvatska pjesnička sastava, pri čemu se među latinskima ističe «*eidyllium*» *Navis Ragusina* **Marka Faustina Galjufa** (1765. – 1834). Koncipirana je kao sličica svečanosti upriličene u gruškoj

luci, tijekom koje prepirke o imenu novoga broda rješava *poeta clarissimus* Bernard Zamanja. Prvo odbija čast da se brod nazove po njemu te, osvrnuvši se na stradanje Dubrovnika u francuskoj okupaciji – da bi naime izrekao hvalu Franji I. – a zatim na velika imena dubrovačke latinističke filozofije, znanosti i pjesništva (Staya, Boškovića, Kunića i Baglivija), presuđuje na koncu da se brod ima nazvati *Bete*. Prijedlog je oduševljeno prihvaćen, i nakon svećeničke molitve jedrenjak bude porinut u pokorene valove. Ostali latinski pjesmotvori po svojem su sadržaju propemptici, pjesme kojima se nekoga ispraća na put, te su pune izjednačavanja s mitskom Argo i zaziva za *secunda fata, cursus faciles, fortuna magistra, copia omnium bonorum*. Često su takve želje iskazane i u imperativnom obliku (pr. *I, Retis, i longinqua novi pete littora mundi* kod U. Appendinija ili *semper et ad patrios salva redito sinus* u B. Zamanje), no nikakve dobre želje i rječite hvale nisu pomogle dugo očekivanom brodu braće Senkića, jer je on već na istoj prvoj plovidbi nažalost doživio havariju.

Vjerojatno najproduktivniji prigodničar kojega vezujemo uz devetnaestostoljetnu dubrovačku kulturu bio je **Urban Appendini** (1777. – 1834.), Talijan koji je s bratom Franjom Marijom 1795. stigao u Dubrovnik kako bi vodili pijaristički kolegij; boravio je u gradu do 1824. kad je premješten u Zadar. I dok je u Zadru deset godina u nizu tiskao prigodnice za svaki *dies natalis Francisci I.* (to su redom: carmen, elegija, phaleucium, idila, oda, pa idila, jampski senari, ecloga militaris, idila i elegija), još za boravka u Dubrovniku objavio je zbirku *Carmina* (1811.) kojoj je dodao antologiju dubrovačkih latinista. Od većeg broja pjesama nastalih nekim povodom, izdvajamo onu s najneobičnijim: odlukom Senata iz 1803. da nabavi nova slova za tiskaru. Događaj je Appendini iskoristio da u elegiji dā elogije više dubrovačkih latinista i, od pisaca na narodnome jeziku, Gundulića, autora važnoga djela hrvatske barokne književnosti, epa *Osman*.

Taj je *Osman* u 19. st. doživio i svoj prijevod na latinski, iz pera pripadnika dubrovačke vlasteoske obitelji **Vlaha Getaldića** (1788. – 1872.), koji je uza sve svoje službe u državnoj upravi stigao ispisati još neke prijevode i dvadesetak podebljih rukopisnih svezaka u kojima se nalazi, primjerice, preko tri tisuće soneta i vjerojatno adekvatan broj latinskih pjesama od kojih su mnoge prigodnice. Ovdje vidimo njegovu rođendansku čestitku Ferdinandu I. (car od 1835. do 1848.) iz 1838. Pjesma je oda, prigodničarski oblik *par excellence*, u dvadeset i četiri safičke strofe.

In die natali Ferdinandi I. Imperatori set Regis P. F. A.

Ode

*Sacra lux votis, resonansque plausu
Surgit en fulgens roseo nitore,
Exilit fausto Padus, Ister, Aenus
Cęsarıs ortu.*

*Huc ades lauro redimita frontem,
Et modos plectro graviore querens,
Luce tam sancta, mea Musa, dignum
Dic, age, carmen.*

5

*Fama victorem celebrat secundo
Militem bello, horrifıca cruentum
Cęde, crudeles minitantem et iras
Morte sub ipsa.*

10

*Ille num verax peritura nunquam
Gloria. Hanc solum tibi vindicare
Victor humanus, generosus ausit
Hoste subacto.*

15

*Fama prestantem ingenio virum acri
Letteris clarum, studiisque doctis,
Facta naturae evolventem et artis
Tollit ad astra.*

20

*Viribus fidens nimium et paratis,
Templa si quando Superum beata
Instet audaci penetrare nisu
Mentis ocellus.*

*Ceu foret solis radiantis igne
Percitus, mox obruitur tenebris
Miscet hinc expers face vera falsis,
Sacra profanis.*

25

*Fama sic legum veteres latores,
Qualis aut Sparte fuerat Lycurgus,
Vel Solon Graijo sapiens athenis*

30

<i>Laudibus effert.</i>	
<i>Ère et insculptę pateant tabellę</i>	
<i>Horret en natura, pudorque honestum</i>	
<i>Candit os, nec lance Themis manere</i>	35
<i>Sustinet equa.</i>	
<i>Sepius nempe evehit immerentis</i>	
<i>Fama, virtutis speciem decoram,</i>	
<i>Quum ferant prę se, illaquentque vulgus</i>	
<i>Unica Virtus.</i>	40
<i>emicat cui religionis almę</i>	
<i>Lumen, heroem parit excolendum</i>	
<i>Erigit terris, locat atque Olympo</i>	
<i>Ob benefacta.</i>	
<i>Festis excelsa Austriadum Potentum</i>	45
<i>Sic domus Magno veniens Rudolpho,</i>	
<i>Quę suę heroes soboli recenset</i>	
<i>Ordine longo.</i>	
<i>Inter hos cęlo rutilens sereno</i>	
<i>Jam novum sidus magis, et avita,</i>	50
<i>Luce Franciscus propria refulget,</i>	
<i>Par sibi tantum.</i>	
<i>Bellicus turbo, gravis et cruore</i>	
<i>Civium, occasu reboans tremendum,</i>	
<i>Ingruit vastam minitam ruinam</i>	55
<i>Pubi Alemannae.</i>	
<i>Quisnam opem tanto ferat in periclo?</i>	
<i>Hostium vindex animosus arma</i>	
<i>Conteret, priscam patrię quietem</i>	
<i>Restituitque.</i>	60
<i>Equa vinci nescia Cęsarıs mens</i>	
<i>Arduis in rebus, et insolenti</i>	
<i>Temperata a lętitia, proculque fastu,</i>	
<i>Sorte favente.</i>	
<i>Non secus belli imperium gerentem</i>	65

Albis, et Rhenus, Rhodanusque, et illum
Sequana experti, caput erigentes
Obstupuere.
Dignus at heres Genitoris orsa
Recta Fernandus sequitur tuendo; 70
Mira quem Divum similem Patri cle-
mentia reddit.
Insuber plaudit, Venetusque gaudens
Ister hos plausus iteratque, et orbis;
Excipit miti reducem triumpho 75
Lęta Vienna.
Fama proclamans Patrię parentem
Laude Fernandum merita coronat;
Ipsę nam pacis populo fideli
Commoda pręstat. 80
Intus exercet bobus arva cultor
Serica dives mage fronde; mutat
Institor cęlum, impavidusque nauta
Prepete penna.
Artium custos sapientiori 85
Justa doctrinę tribuens benignus
Clara virtuti haudrenuit modestę
Pręmia Cęsar.
Qui dies ergo niveus refulsit,
Cęsari primus, sacer esto ubique 90
Faustus et semper redeat, novoque
Lumine plenus.

Već u prvoj kitici nalazi se spomen rijeka (Pada, Dunava i Inna) kao historijski topos u kojem rijeke metonimijski stoje za krajeve kojima teku; ti se krajevi raduju caru. Slijedi invokacija: pjesnik moli Muzu da pjeva pjesmu uzvišenu i dostojnu predmeta. U dijelu u kojem se redaju pohvale cara (topos *locus e persona*) slave se njegovi ratni uspjesi, oštroumlje, učenost te sklonost prema umjetnosti, najavljuje pobjeda prave vjere, a u zakonodavstvu ga se uspoređuje s Likurgom i Solonom. Ističe se njegovo podrijetlo iz kuće koja počinje

Rudolfom, pa *ordine longo* dolazi do posljednje, nove zvijezde na nebu, Franje I., do njegove vojničke vještine, mudrosti i pohoda do Labe, Rajne, Rhone i Seine. Njegovu se sinu Ferdinandu pak raduju Milano, Venecija, Dunav i Beč, Fama ga proglašava ocem domovine, poljodjelac i mornar rade u miru, a, što je osobito važno, car ne uskraćuje nagradā zaslužnim umjetnicima. Na završetku, u posljednjoj strofi, nalazi se čestitka, u kojoj se imperativno caru želi da mu rođendan bude svet, sretan i svjetlom ispunjen dan. Na ovome primjeru možemo uočiti **reprezentativnost** kao još jedno temeljno obilježje prigodnice. Autor nastupa u ime zajednice i u pjesmi nema njegova subjektivnog iskaza. Preko njega cijela zajednica vidi vladara u najboljem svjetlu i časti ga dobrim željama.

Istomu je caru, ali i njegovu prethodniku-ocu Franji I., britanskoj kraljici Viktoriji i ruskoj carici Katarini II. ode upućivao **Baro Prospero Bettera** (1770. – 1852.). Njegove su prigodnice bile vrlo popularne i doživjele su više izdanja i prijepisa. (Ovdje na nekoliko **naslova** vidimo kako oni u prigodnicama najčešće nose određene obavijesti, barem o adresatu, događaju i generičkoj pripadnosti.) Jedan od tih prijepisa načinio je prigodničar i prepisivač rukopisa Marko Marinović (1791. – 1871.): u svojoj privatnoj zbirci pjesama, koju je otvorio 1815., zabilježio je Betterinu odu koju je 1834. objavio «Foglio di Zara». Pred odom nalazi se članak u obranu prigodne poezije. Autor čije nam ime nije evidentirano nazvao je kritičare prigodne poezije robovima pedanterije, namrštenim Zoilima, zlokobnim i mušičavim gavranima. Oni frkću nosom i podrugljivo se smiju hladnoj, kratkotrajnoj i pedantnoj poeziji punoj općih mjesta i gotovo bezvrijednoj; no autor im zamjera što svoju načelnu ocjenu primjenjuju na sve takve sastavke, iako, naime, svatko zna da su najljepše Horacijeve ode bile upravo prigodne i nosile na početku Augustovo ime, te da je Pindar svoje ode ispjevao povodom Olimpijskih, Pitijskih i Nemejskih igara u pohvalu pobjednika. Upravo različite okolnosti, zaključuje autor članka, mogu dati polet i pjesničku iskru našem duhu, jednako kao i kontemplacija, čiji su plod, za razliku od prigodnih, meditativne pjesme.

No u kasnijoj povijesti književnosti apologeti prigodne poezije bili su uistinu rijetki. Stihotvorcima prigodničarima predbacivale su se kićene fraze, hiperbolične pohvale i slavljenje u kojem ne poznaju granica, hladno i ukočeno versifikatorstvo bez pjesničke snage i invencije (Kasumović), nazivalo ih se 'pjesnicima i nepjesnicima' čije se prigodničarstvo 'grdno razbujalo' (Lozovina), koji su živjeli u iluziji latinizma, a stihovi im pali 'na razinu prigodnog retoričkog vježbanja' (Kombol), te su 'bez veće stvaralačke snage i bez osobna zamaha' išli utrtim stazama (Bogišić), dok im proizvodi nemaju prave književne vrijednosti

(Mardešić), a poezija postaje 'običaj, izraz puke dokonosti, poetika besposlenstva' (Stojan). No koliko god kod te poezije izazivao averziju dojam da su prigodničari bili pjesnici zatvoreni u svoje male svjetove u kojima kao da doista nisu imali važnijega posla nego igrati se perom*, prije svega treba istaknuti činjenicu da se tako duboko u 19. st. ni u jednoj zemlji nije zadržala jednako produktivna književnost na latinskome. Za ponovni dubrovački uzlet daje se obično objašnjenje u želji pjesnikā da se internacionalnim jezikom lakše približe ostatku Europe, no to nije bilo sve. Aristokratizam duha živio je u Dubrovniku nešto duže od aristokratske Republike i kultura koja je počivala na starome humanističkom studiju, na besprijeornoj klasičkoj naobrazbi, u prigodničarskom je neoklasicizmu posljednji put odjeknula pred nadolazećim novim vremenom koje je vidjela kao vrijeme gubljenja tradicionalnih svjetonazorskih vrijednosti, rasapa kulturnih normi i nedostatka dobrog ukusa.

Kao za svaku temu koja se dotiče dubrovačke kulturne povijesti 19. st., i za ovu nam je dragocjen izvor podataka – podataka prvenstveno anegdotalne prirode – bilo historiografsko-literarno djelo *Dubrovačke slike i prilike* u kojima je o razdoblju između 1800. i 1880. pisao Josip Bersa. Od njega doznajemo da je Bernard Zamanja «slavio austrijskog Franja I., prepjevavši ode, spjevane u slavu Napoleona»; da su pijaristi, čiji su kolegij Francuzi izbacili iz stare zgrade da bi u nju smjestili vojnu bolnicu, priredili literarnu akademiju u čast – Marmontu; da je Urban Appendini svake godine tiskao latinsku pjesmu povodom careva rođendana; da su pjesme **Luka Didaka Sorga** (1776. – 1865.) bile podvrgnute strogoj cenzuri koja je uklonila svaki domoljubni iskaz, pa tako i odu u čast hrvatskoga preporoditelja Ljudevita Gaja, koji je 1848. pohodio Dubrovnik; da je Vlaho Getaldić latinske epigrame slao Idi von Düringsfeld, njemačkoj književnici koja je 1853. i 54. boravila s obitelji u Dubrovniku; da je, na koncu, franjevac Pacifik Radeljević, pjesnik, prepisivač i prevoditelj grčkih i rimskih klasika, svako jutro slao po jedan hrvatski ili latinski epigram dum **Ivanu Stojanoviću**, koji se bavio dubrovačkom povijesti i kulturom, te je u svojoj *Dubrovačkoj književnosti* dao panoramu poznoga dubrovačkog klasicizma. Stojanović se rodio 1829., a umro 1900. Pisao je i latinske stihove. U Znanstvenoj knjižnici čuva se rukopis 555 s posvetnim pjesmama biskupu Josipu Marčeliću, te rukopis 824 s njegovim autografom pjesme prigodom ređenja Franja Uccellinija za kotorskog biskupa. Godina je 1894. Stojanović na početku svoje 144 heksametra duge pjesme objašnjava što ga tjera na pisanje latinske poezije:

* *Dum nihil habemus maius, calamo ludimus*, piše na jednom dubrovačkom rukopisu iz 1810.

*Dicam aliquid: pepulit me ad id haec occasio laeta;
Quamquam, risu qui sunt nostra lacesere scripta
Assueti, Antyciram me tendere saepe juberent;
Quod minime possum veterem deponere morbum,
Nec volo, si possem: tanta est insania versus!
Palladiis vates ridetur dignus Athenis,
Enervi, uti nos, si esset generatus in aevo. (10-16)*

Možda nam i pomalo ironična sintagma *vetus morbus* iz četvrtoga stiha može poslužiti kao prikladan opis teme ovoga referata.

Relja Seferović

CENZURA U DJELU *Prolegomena in sacram Metropolim Ragusinam* SERAFINA CRIJEVIĆA

Tradicionalna nas je povijest naučila kako glavne izvore političke moći i dugoga trajanja drevne Dubrovačke Republike valja tražiti u trgovini, pomorstvu i diplomatskom umijeću. Na temelju ovih vidljivih pojava počivala je čvrsta zgrada gotovo nepomičnih instrumenata moći u vlasništvu gradskoga plemstva, utjelovljenih u ustanovama vlade u isprepletenoj mreži. Budući da je promjene trebalo izbjegavati po svaku cijenu, ne čudi nas što je Dubrovnik bio kolijevkom mnogih istaknutih povjesničara. Nema drugoga grada na istočnoj obali Jadrana čija je prošlost potaknula naraštaje učenih ljudi da prodru u njezine dubine. Vlada nije obeshrabrivala njihove napore, jer ih je smatrala dodatnom prilikom da se uveća prestiž i grada i njegova plemstva. Gotovo svi su domaći povjesničari potjecali iz plemenitih rodova te su njihovi najbliži srodnici sudjelovali u vlasti. Stoga se već unaprijed moglo očekivati da će te povijesti Dubrovnika većinom služiti kako bi opisale početke grada, uljepšavajući ih s raznim legendama, te kako bi prikazale slavna djela gradskih patricija, čija su porijekla obično povezivana sa starim Rimljanima. Bio je to *locus communis*, uobičajeni postupak kojega se susreće u evropskoj historiografiji od Renesanse, mogli bismo reći, pa je i Dubrovnik

pripadao istim krugovima. Prikazi su bile slični ne samo po sadržaju, već i po obliku, budući da su povjesničari običavali pisati anale te nije bilo značajne promjene sve do 18. stoljeća, kad se susrećemo sa Serafinom Crijevićem.

Rođen 1686. godine, ovaj nas je dominikanski redovnik zadužio ne samo mnoštvom spisa koje je ostavio, s tisućama stranica koje se još nalaze u rukopisu, već i uvodeći novi oblik u domaću historiografiju. Možemo ga nazvati poviješću ustanova. Crijević je imao prilično dug i vrlo plodotvoran život, koji se ugasio 1759. godine. Ostao je u sjećanju tada postojeće Dubrovačke kongregacije Dominikanskoga reda kao generalni vikar i prior gradskog samostana Sv. Dominika.¹ Gradska ga je vlast cijenila zbog nekoliko diplomatskih misija koje je uspješno izvršio u Rimu, ali najviše bismo ga se trebali sjećati zbog njegova historiografskog rada. Iako se do njegova vremena već bio pojavio novi pristup prema gradskoj prošlosti u obliku pisanja biografija domaćih ljudi i važnih stranaca koji su bili povezani s Dubrovnikom, Crijević je bio najplodniji stvaralac na ovom području. Ostavio nam je više od četiri stotine biografija pod zajedničkim naslovom *Bibliotheca Ragusina*, podijeljenih u četiri sveska koji su također donedavno bili neobjavljeni. Pošto je stekao potrebno iskustvo pripremajući ovaj tekst, odlučio je napisati povijest tada postojeće dubrovačke nadbiskupije s istoga gledišta, odnosno u obliku biografija dubrovačkih nadbiskupa. Očito je ovaj spis pod naslovom *Sacra Metropolis Ragusina*, odnosno "Sveta dubrovačka Metropolija", smatrao svojim životnim djelom.² U to nas uvjerava razmjera priprema koje je prethodno bio poduzeo. Doista, moralo je predstavljati pravi izazov planirati unaprijed razdiobu golemog materijala, brižljivo prikupljenog jednako iz primarnih arhivskih izvora kao i iz zbirke od približno dvije stotine knjiga, u ukupno šest svezaka teksta. Proveo je više od dvadeset godina dok posao nije dovršio, ali u tome je ipak uspio i uz pomoć jednoga pisara priveo je posao kraju prije smrti.

Jedini do danas poznat sličan pokušaj u Dubrovniku bio je poduzeo u drugoj polovici 16. stoljeća još jedan dominikanac, Talijan Serafino Razzi.³ Kao vrlo nadaren i obrazovan čovjek,

¹ Obiman životopis Serafina Crijevića iznosi Stjepan Krasić u uvodnoj studiji u Crijevićevo djelo *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*. *Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi*, ur. Stjepan Krasić, sv. I, Zagreb: JAZU, 1975.

² Spis je sačuvan u nekoliko prijepisa i u izvorniku. Izvornik se nalazi u Knjižnici Dominikanskog samostana u Dubrovniku, rukopis br. 35-IV-14.

³ Uz djelo *La storia di Raugia*, tiskano 1595. godine u Lucci, Razzi daje značajan doprinos dubrovačkoj povijesti i djelom o nadbiskupima, koje je nedavno uredio i objavio Stjepan Krasić pod naslovom *Povijest dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa (X.-XVI. stoljeća)*, Biskupski ordinarijat Dubrovnik: Crkva u svijetu, Dubrovnik 1999.

Razzi je iskoristio par godina provedenih na položaju generalnog vikara već spomenute Dubrovačke kongregacije Sv. Dominika u Dubrovniku da bi prikupio podatke o gradskim nadbiskupima te da bi sve izložio pred talijanskom publikom, po povratku na domaće tlo. Međutim, Razzijev tekst ipak ostaje u sjeni kad ga usporedimo sa Crijevićevim, i to kako po točnosti, tako i po cjelovitosti. Ovu misao moguće je dodatno obrazložiti činjenicom da Razzi, kao stranac, nije uživao potpuno povjerenje gradske vlade i nije mu bio dozvoljen nesmetan rad na rukopisima pohranjenima u gradskoj Kancelariji i Notarijatu, a kasnije arhivu. Osim toga, očito je da je razmak od dva stoljeća omogućio Crijeviću usporedbu ranijih zaključaka s novim iskustvom, čime je mogao iznijeti više kritičkih opažanja. Čini se također da se Razzi zanimao samo za prikupljanje i prenošenje što više podataka o gradskoj prošlosti, dok su sva djela koja je pisao Crijević nastala s namjerom da prikažu odnose između države i Crkve u obliku nedjeljivog jedinstva. *Sacra Metropolis* najveći je među tim radovima, ali i preostali, obuhvaćajući tu i rad o povijesti Dubrovačke dominikanske kongregacije, zaslužuju da ih tretiramo posve neovisno. Među ovim pripremnim radovima osobito mjesto ima tekst naslovljen *Prolegomena in sacram Metropolitim Ragusinam*, odnosno "Uvod u svetu dubrovačku Metropoliju".⁴ Sam naslov, pa čak i temeljna nakana djela, kako autor sam upozorava u predgovoru, upućuju na pomisao da ovo djelo treba pružiti samo neke potrebne podatke prije glavnoga dijela teksta. Skloni smo ka prihvaćanju ovog obrazloženja kao prave svrhe djela *Prolegomena* i onda kad Crijević upozorava čitatelje "da će se možda činiti da sam napisao ovaj uvod malo duži nego što je potrebno", odnosno, citiram, *Eadem Prolegomena fusiori forte, quam par erat, calamo a me descripta videbuntur*.⁵ Navedeni izraz "malo duži" možemo prihvatiti kao svojevrsni eufemizam, budući da je pred nama tekst kojega čini gotovo tri stotine i pedeset stranica u izvorniku, razdijeljenih u četrdeset poglavlja.

Međutim, nije tek obim djela to što odlikuje *Prolegomena*. Našu pažnju znatno više privlači izbor tema, dotad nepoznatih u bogatoj dubrovačkoj historiografiji. Crijevićeva je glavna briga ovdje upoznati čitatelja sa svjetovnim okvirom Dubrovačke Republike, okvirom u kojem je nadbiskupija postojala i zajedno s kojim je predstavljala simbiozu koja je trajala stoljećima. Stoga on proučava prošlost ustanova gradske vlasti i uspoređuje ih sa crkvenim ustanovama. Zanima ga rad gradskih vijeća i način kako upravljaju svakodnevnim životom, ali uz to opisuje običaje i razlike među različitim vjerskim skupinama gradskoga društva,

⁴ Poput *Sacra Metropolis*, djelo *Prolegomena* također se čuva u izvorniku u knjižnici Dominikanskog samostana u Dubrovniku, rukopis br. 35-IV-13 (stara signatura 36-IV-13).

⁵ *Proloquium*: II.

među domaćim ljudima i strancima. Ako su njegovi prethodnici posvećivali ikakvu pažnju ovom pitanju, bilo je to tek usputno i samo sa svrhom koju je imala njihova uska politička povijest popraćena brojnim sitnim događanjima koja međusobno jedva da su bila povezana. Nasuprot tome, Crijević pronalazi svrhu svoga rada upravo u tom zadatku, povijesti ustanova. Nije bilo moguće ustrajati u ovom pristupu crpeći građu samo iz drevnih anala, nezamjenjivog primarnog izvora za sve njegove prethodnike koji su se bavili istim radom. Premda spominje i njih nekoliko puta i dodaje popis patricijskih rodova s uobičajenim podacima o njihovom drevnom porijeklu, teško se oteti dojmu da je to napravio samo zbog izvjesnih konvencionalnih razloga. Među njima izdvojimo barem dva: raskid sa starom historiografskom tradicijom nije smio biti previše nagao, a bilo je važno i zadovoljiti čelnike Republike. Sam Crijević bio je izdanak dugovječnog patricijskog roda čiji su članovi više puta uživali najviše političke položaje u dubrovačkom društvu.⁶ Čini se stoga opravdanim pripisati njegovom uglednom porijeklu i skromnim nakanama volju vodećih krugova da mu pomognu u historiografskom radu tako što su mu dopustili da pregleda drevne arhivske spise.

Sudeći po sačuvanom arhivskom zapisu, dubrovački je Senat odobrio Crijevićev zahtjev za pregledom papinskih bula i drugih dokumenata, kako bi ih unio u svoje djelo. Zaključkom Senata na sjednici održanoj u utorak, 13. prosinca 1757. godine, odobreno je da se Serafinu Crijeviću pokažu drevne papinske bule vezane uz dubrovačku nadbiskupiju, te da ih smije na nekoliko dana prenijeti u svoju samostansku ćeliju, pošto se on prethodno obvezao da će ih vratiti.⁷ Budući da su ti dokumenti predstavljali političku moć te ih je vlada koristila u raznim prilikama da bi zaštitila svoja prava pred papom ili drugim zainteresiranim vanjskim čimbenicima, lako je razumljivo zašto su samo patriciji uživali povlasticu da ih pregledaju. Nažalost, Senat je također zadržao pravo da provjeri sve tekstove koji su pisani o Dubrovniku, da neka neugodna činjenica ne bi narušila pažljivo uređen mozaik gradskih vrlina. Budući da su raniji autori pišući o dubrovačkoj povijesti dijelili manje ili više jednoobrazno gledište na prošlost, njihova su djela preživjela gotovo netaknuta sve do danas. Međutim, to se nije dogodilo s Crijevićevim djelima *Prolegomena* i *Sacra Metropolis*, koja su oba bila izložena strogoj cenzuri. To je posebna priča, zanimljiva s dva zasebna polazišta: sudbine samoga rukopisa i pokušaja objašnjenja što je bila prava svrha cenzure.

⁶ Za rodoslovno stablo roda Cerva vidjeti Stjepan Čosić i Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i Sorbonezi*, HAZU: Zavod za povijesne znanosti, Dubrovnik; Zagreb-Dubrovnik 2005: 149-152.

⁷ *Acta Consilii Rogatorum* (dalje: *Cons. Rog.*), serija 3, sv. 170, f. 193v, Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD). Također S. Krasić u predgovoru djela *Dubrovačka biblioteka*: XXIV.

Po riječima samog autora znamo da je istovremeno pisao više tekstova. Već je poznato da je oko 1742. godine završio *Bibliotheca Ragusina*, dvije godine kasnije stavio je posljednju točku na *Prolegomena*, dok posljednji svezak *Sacra Metropolis* nije bio dovršen sve do 1759. godine. Također znamo da je već bio bolestan i u podmakloj dobi kad je nastojao dovršiti *Sacra Metropolis*, pa je zato i koristio pomoćnika. Bio je to Vlaho Mordžin, dominikanac iz istog samostana. On je također uživao i povjerenje gradskih vlasti, koje su ga dvaput bile postavile za javnog propovjednika u katedrali prilikom Došašća i Korizme, i to koncem 1760ih i zatim 1770. godine.⁸ Njegova se uloga u cijeloj priči doima značajnom, budući da je imenovan javnim propovjednikom u trenutku kad je Crijevićev tekst već bio osakaćen, a u senatskoj odluci spominje se i kao prepisivač Crijevićeva djela. Time se može zaključiti da je vlada odobravala njegov rad, usprkos osobnim vezama koje je imao sa Crijevićem. Neka činjenice same govore: na jednoj sjednici održanoj 1764. godine dubrovački je Senat, u svojstvu najvišeg vladajućeg tijela u Republici, odlučio uputiti izaslanike u Dominikanski samostan kako bi zatražili predaju Crijevićeva teksta.⁹ Dakle, sve se zbiva punih pet godina nakon Crijevićeve smrti i, što je također važno, Senat objašnjava svoj postupak zaključkom da se radi o uobičajenoj praksi. To znači da je cenzuriranje bilo uobičajeno u Dubrovniku, a taj su postupak provodili i država i Crkva. Tijekom idućih pet godina, do 1769., rukopis se čuvao u gradskom arhivu te je potom vraćen osakaćen Dominikanskom samostanu. Cenzurirani su dijelovi pak ostali u Arhivu zajedno s drugim državnim dokumentima i stavljeni su, u skladu sa senatskom odlukom, "pod one obveze na koje se odnosi cijeli Arhiv".¹⁰

Ovdje se sučeljavamo s raznim pitanjima. Zašto je Senat čekao pet godina od Crijevićeve smrti da bi pregledao rukopis? Zašto su proveli novih pet godina proučavajući tekst? Zašto nisu uništili cenzurirane dijelove, već su umjesto toga odlučili da ih se čuva zajedno s drugim arhivskim gradivom? Započnimo s najvjerojatnijim odgovorom na prvo pitanje. Čini se da su činovnici koje je Senat odredio za provedbu ovoga zadatka trebali nekoliko godina za temeljiti pregled. Rukopis je bio prevelik, budući da su temeljito provjereni svi glavni Crijevićevi spisi, *Bibliotheca Ragusina*, *Prolegomena* i *Sacra Metropolis*. Dodamo li njihove redovite dužnosti ovom novom zadatku, postaje razumljivo zašto su potrošili toliko vremena,

⁸ *Cons. Rog.* sv. 178, f. 42v; *Cons. Rog.* sv. 180, f. 99r.

⁹ *Cons. Rog.* sv. 175, f. 175r.

¹⁰ *Cons. Rog.* sv. 180, f. 62r.

čak i uz pomoć samih senatora. Imena tih ljudi, nažalost, još ostaju skrivena, ali morali su raditi u gradskoj Kancelariji ili Notarijatu. Nadalje, Senat je mogao čekati toliko dugo od Crijevićeve smrti zato jer su se njegove diplomatske usluge pamtile i jer je, napokon, sam Senat bio ranije odobrio njegov zahtjev za rad na arhivskim spisima. Doista je moralo izgledati neobično da se provjerava nekoga kome su prethodno toliko vjerovali da su mu čak dopustili da pregleda papinske bule u miru samostanske ćelije, sudeći prema drugom zapisu sa sjednice Senata. Proteklih pet godina moglo je donekle izbrisati sjećanje.

Napokon, ostaje kao najveća zagonetka pitanje zašto su odlučili sačuvati cenzurirane dijelove, umjesto da ih unište. Možemo potražiti objašnjenje u uobičajenoj praksi vladina rada. Ponekad se događalo da su neki prijedlozi, službeno podnošeni na senatskim sjednicama, bili ocijenjeni kao potencijalno opasni za državu. U tim bi prilikama većina glasala za brisanje takvih prijedloga iz knjiga i pisar bi ih morao precrtati. Pritom se znala susresti formula da se dokument "mora precrtati tako da se ni na koji način ne može pročitati". Neki drugi tajni dokumenti također su se čuvali u Arhivu, budući da se političko stanje uvijek moglo promijeniti, pa bi tada odbačeni spisi mogli ponovo postati važni. Nameće se stoga zaključak da su senatori imali u vidu upravo takvu situaciju kad su odlučili na sjednici da će se cenzurirani dijelovi teksta čuvati, kako stoji, "pod onim obvezama kojima pripada cijeli Arhiv".

Dakle, vlada nije običavala uništavati dokumente i ista je sudbina zadesila i cenzurirane dijelove Crijevićeva teksta. Osobito je zanimljivo da ih se spominje i u izvještaju o Državnom arhivu u Dubrovniku kojega je početkom 19. stoljeća carskoj austrijskoj vladi bio podnio činovnik Luko Ćurlica.¹¹ Nakon toga, njihov se trag gubi i donedavno se samo znalo da su preko sjedišta austrijske uprave za Dalmaciju u Zadru bili poslani u Beč zajedno s drugim izabranim dokumentima Republike, a tridesetih godina 19. stoljeća upućene su prve molbe iz dubrovačkog Arhiva da se vrate.

U usporedbi s ovim traganjem nije bio manje izazovan pokušaj otkrivanja što je pisalo u cenzuriranim dijelovima teksta. Zahvaljujući sadržaju djela kojega je napisao autor i umetnuo ga u izvornik odmah nakon predgovora, znamo da se radilo o četrnaestom i šesnaestom poglavlju iz *Prolegomena*. Nestao je i cijeli posljednji, šesti svezak djela *Sacra Metropolis*

¹¹ O Ćurličinom radu na sređivanju dubrovačkog arhiva pisao je Bernard Stulli, »Dva pokušaja inventarizacije dubrovačkog arhiva početkom 19. stoljeća«, *Arhivski vjesnik* 11-12 (1968-69): 203-260.

posvećen nadbiskupima koji su bili autorovi suvremenici, cenzorskim zahvatima bili su izloženi i prvi, treći i četvrti svezak istog djela, dok je pak *Bibliotheca Ragusina* ostala nedirnuta. Dok danas proučavamo izvorni tekst *Prolegomena*, primjećujemo da je preostao tek mali dio četrnaestog poglavlja koje je bilo posvećeno razdoblju mletačke vladavine u Dubrovniku, a šesnaesto poglavlje s opisom odnosa između države i Crkve po pitanju posjeda nekretnina uklonjeno je u cijelosti. Mogu se stoga izdvojiti dva glavna motiva za uklanjanje tih poglavlja: vanjska politika, koja je zahtijevala istančanost u odnosima s Venecijom čak i u tako kasnom razdoblju, sredinom 18. stoljeća, te odnosi s Crkvom, predmet koji je bio još složeniji. Četrnaesto je poglavlje imalo devet stranica i bilo je naslovljeno *Ragusini nunquam non liberi Venetos aliquando praetores habuere*, odnosno "Dubrovčani su, uvijek slobodni, nekoć imali mletačke knezove", dok se šesnaesto poglavlje sastojalo od šest stranica i imalo je naslov *De veteri Ragusii more, ut iudices a Senatu delecti de rebus, quas stabiles vocant, ecclesiasticos inter viros ius dicant*, odnosno "O drevnom dubrovačkom običaju da suci koje bira Senat sude među svećenstvom o pitanju nekretnina".

Proskribirane stranice iz tih dvaju poglavlja su uklonjene. Preostale su na kraju četrnaestog poglavlja bilješke koje je autor inače pisao na kraju svakog poglavlja zasebno, ali pisari su ih temeljito precrtali i time ih učinili gotovo posve nečitkim. Međutim, cenzori su poduzeli svaki napor da bi izbjegli nepotrebno oštećivanje teksta i zaposlili su pisara da prepíše susjedne stranice nezahvaćene cenzuriranjem, kako bi se očuvao prividno neprekinuti redosljed poglavlja. Numeracija stranica je neprekinuta, osim na cenzuriranim dijelovima, gdje postoje rupe od po nekoliko stranica. Pisar je prepisao i retke koji pripadaju susjednim poglavljima, da se ne poremeti redosljed teksta. Postoje dva cjelovita prijepisa djela *Prolegomena*, te su oba nastala u prvoj polovici 19. stoljeća u Dubrovniku. Prvi je napisao liječnik Miho Grgurević,¹² a drugi kanonik Rafo Radeĝlia.¹³ Oba su prepisivača koristila izvornik i nijedan nije uspio razriješiti tajnu uklonjenih dijelova, niti su prepisali precrtane bilješke. Danas, međutim, zahvaljujući upotrebi suvremene tehničke opreme kojom možemo skenirati dokument, moguće je barem djelomice pročitati postojeće retke na kraju četrnaestog poglavlja. Iako oni sadrže tek bilješke o izvorima koje je Crijević koristio da napiše ovaj dio teksta, njihova vrijednost pripada činjenici da predstavljaju dosad nepoznate izvatke.

¹² Danas u knjižnici samostana Male braće u Dubrovniku, rukopis br. 212.

¹³ Čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu pod brojem I.c.61.

Cenzori su očito željeli očuvati vanjski izgled teksta nedirnutim, a to se može pripisati uglednom položaju kojega je Crijević uživao u dubrovačkim crkvenim krugovima. On je sam bio član Vijeća za cenzuru koje je postojalo pri dubrovačkoj nadbiskupiji, a na to ga je mjesto bio postavio Rajmund Gallani,¹⁴ dubrovački nadbiskup od 1722. do 1727. godine. U pismu Sv. Kongregaciji kardinala u Rimu 1724. godine Gallani se žali na gotovo nepodnošljivo stanje u Dubrovniku gdje jedva da itko, osobito među mladima, posvećuje ikakvu pozornost crkvenim propisima o čitanju zabranjenih knjiga.¹⁵ Po Gallanijevim riječima, oni čitaju što god žele, pa je zato odlučio izložiti Popis zabranjenih knjiga, *Index librorum prohibitorum*, javno u svojem dvoru.¹⁶ Lako je pretpostaviti da nadbiskupa nije toliko brinulo izbjegavanje političkih spisa koji bi ugrozili državne interese, nego je nastojao suzbiti one koji su prijetili ugroziti javni moral ili dominantnu poziciju katoličke Crkve.

Izgleda da upravo u ovom posljednjem pravcu vodi sadržaj cenzuriranog šesnaestog poglavlja iz Crijevićevih *Prolegomena* koje je bilo uklonjeno u cijelosti, uključujući i bilješke. Stoljećima je postojao prikriveni sukob između Republike i nadbiskupije oko pitanja političke moći, a obično se iskazivao ili kroz borbe za materijalno vlasništvo, ili kroz postavljanja raznih uglednika. Nadbiskupijski su posjedi bili okupljeni u *Mensa Archiepiscopalis*, "Nadbiskupovom stolu", nadarbinu koju su činile nadbiskupska palača i nekretnine u gradu i okolici, budući da se u Dubrovniku nikad nije ubirala crkvena desetina zbog siromašnog zemljišta.¹⁷ Kako je sama država bila utemeljila tu nadarbinu, razumljivo je da je znala povremeno koristiti tu činjenicu da ugrozi crkvenu neovisnost kod raznih spornih pitanja. Stoga se nameće pokušaj uspostave odnosa između ovih dvaju različitih pristupa cenzuriranju. Dok su vrhovne crkvene vlasti nastojale suzbiti svaki izazov trajnoj dominaciji katoličke Crkve i, dopuste li prilike, dodatno uvećati njezinu sferu utjecaja, njihovi su svjetovni pandani u gradskoj vladi bili ponajviše zainteresirani za obranu vlastitoga položaja i za izbjegavanje promjena u uspostavljenoj ravnoteži snaga između svjetovne i crkvene vlasti, gdje je svjetovna vlast imala premoć. Kao zajedničku dijelili su sumnju spram bilo kakvog vanjskog utjecaja koji bi mogao uvesti liberalne ideje unutar gradskih zidina i time ugroziti osjetljivu

¹⁴ S. Krsić u predgovoru djela *Dubrovačka biblioteka: XVIII*, citirajući Crijevićev autobiografski zapis iz djela *Iconotheca illustrum fratrum congregationis Ragusinae sacri Ordinis Praedicatorum authore fratre Seraphino Maria Cerva*: 328.

¹⁵ *Ecclesiae Ragusinae Historia auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu et Iacobo Coletto, olim eiusdem Societatis alumno* (dalje: *Illyricum Sacrum VI*), Venetiis MDCCC: 272, 274.

¹⁶ Pismu Kongregaciji kardinala prethodio je dopis kojega je dubrovački nadbiskup 1. veljače 1724. godine uputio državnim vlastima Republike. Čuva se u Državnom arhivu u Dubrovniku u fondu *Acta Sanctae Mariae Maioris*, serija 76, 18. stoljeće, svežanj 3, dokument br. 351.

¹⁷ Kosto Vojnović, »Crkva i država u dubrovačkoj republici«, prvi dio, Rad JAZU 119, Zagreb 1894: 37.

ravnotežu bilo uvođenjem pučana kao novog političkog subjekta, bilo stvaranjem jačeg svjetovnog nadzora nad krutim crkvenim strukturama. Nekoliko uzaludnih pokušaja protestantskog svećenstva da prodre u Dubrovnik bilo je otkriveno i uništeno na samom početku, sudeći po svjedočanstvima koja navodi sam Crijević.¹⁸ Dakle, iako su i svjetovna vlast i nadbiskup imali zajednički interes da spriječe bilo kakav otpor njihovoj moći koji bi se mogao razviti izvana, svaka je strana jednako nastojala ojačati svoj utjecaj u Republici. Raspolagali su raznim sredstvima za postizanje tog cilja, a još i većim u svrhu zadržavanja druge strane u postojećim granicama. Slučaj cenzuriranja teksta kojega je napisao Serafin Crijević primjer je za takvu akciju.

Istupajući istovremeno kao čovjek Crkve te poznavalac prošlosti i svakodnevnog života u Dubrovniku, Crijević je pokušao očuvati svoju nepristranost i objektivno prikazati povijest rodnog grada. Realno govoreći, njegovi su naponi okrunjeni uspjehom, jer u protivnom ne bi izazvali takvu reakciju gradskih vlasti. Budući da cenzurirani dijelovi teksta još uvijek ostaju skriveni, ne može se sa sigurnošću reći koji je bio pravi razlog za njihovo uklanjanje. Dopusšteno je tek nagađati da se to zbilo zbog nepovjerenja koje je Senat iskazivao prema svakom kritičkom pogledu na gradsku prošlost, osobito kad bi ga potvrđivali citati iz primarnih izvora i usporedbe sa sličnim slučajevima u inozemstvu. Crijević je pisao upravo na taj način, s mnogo kritičkih zapažanja i posvećujući naročitu pažnju arhivskim izvorima i brojnim objavljenim djelima kako bi potvrdio svoje zaključke.

Zahvaljujući nedavnom otkriću u Državnom arhivu u Dubrovniku, u nesređenom fondu *Miscellanea rezidencijalnog poglavarstva* pronađen je dio cenzuriranih tekstova.¹⁹ Radi se o stranicama istrgnutima iz trećeg i četvrtog sveska djela *Sacra Metropolis*. Među stotinjak stranica povezanih tek slabom crno-žutom vrpcom našli su se svi dijelovi koji su nedostajali trećem i četvrtom svesku,²⁰ a tu su i tri stranice iz posljednjeg, šestog sveska djela koji je posve nestao. To upućuje na zaključak kako je posljednji svezak djela bio ne samo zaplijenjen, već i naknadno raskomadano, jer su otkrivene stranice 109-112. Ovom prilikom,

¹⁸ U djelu *Sacra Metropolis*, primjerice, navodi se slučaj državnog učitelja koji je 1624. godine bio razotkriven kao kalvinist i tek se bijegom spasio od stroge kazne. Seraphinus Maria Cerva, *Sacra Metropolis Ragusina*, sv. III: 2846-8, prijepis u knjižnici samostana Male braće u Dubrovniku, rukopis br. 216.

¹⁹ Za to je zaslužan arhivist dr Vinicije Lupis.

²⁰ Pronađene stranice točno se podudaraju s cenzuriranim dijelovima teksta kako ih navodi S. Krsić u u predgovoru djela *Dubrovačka biblioteka*: XXXIV.

nažalost, na svjetlo dana nisu izišle i stranice uklonjene iz teksta *Prolegomena*, pa se valja nadati da će strpljivi istraživački rad vremenom uroditi i tim dragocjenim plodom.

Tajna izgubljenih dijelova njegova teksta dodaje novu dimenziju Crijevićevoj književnoj ostavštini i unosi novo svjetlo na shvaćanje vrijednosti u usko zatvorenom dubrovačkom društvu, skrivenom iza formalne želje da stvari ostanu onakvima kakve jesu. Ima li boljeg predmeta za povijesno istraživanje?

Bratislav Lučin

**JEDAN TOGIRSKI RANO HUMANISTIČKI RUKOPIS:
KODEKS PETRA CIPIKA IZ 1436.**

Spominjući ime Petra Cipika, čitamo najranije stranice hrvatskog humanizma, no nije pretjerano reći da otvaramo i jedno od prvih poglavlja renesansnoga humanizma uopće. Rani nastanak i širok zamah hrvatska humanistička književnost zahvaljuje višestrukim poticajima. U gradovima na istočnoj obali Jadrana trajno je opstojala živa tradicija antičke kulture i pismenosti sačuvana u bogatoj srednjovjekovnoj produkciji na latinskom, koja obuhvaća i javne dokumente, i pravo, i pjesništvo, i historiografiju. Dakako, na buđenje humanizma poticajno je djelovala blizina talijanskih središta, iz kojih će se valovi kulturne mijene širiti po čitavoj Europi, ali će na tom putu najprije dotaknuti suprotnu jadransku obalu.

Ovdje nećemo spominjati humanističke cenakule koji se formiraju u Dubrovniku, Splitu, Trogiru, Šibeniku, Zadru i drugim gradovima na obali i na jadranskim otocima, kao ni kulturni krug na dvoru hrvatsko-ugarskoga kralja Matije Korvina (1458-1490). U ovoj prigodi usredotočit ćemo se samo na jedno imene, Trogiranina Petra Cipika, i na samo jedan njegov kodeks.

Petar Cipiko (*Petrus Cepio*, *Petrus Cippicus*) rodio se u Trogiru, u drugoj polovici 14. st., a umro oko 1440. Trogirska komuna bila je tada dio Mletačke Republike, pa je Petar, kao trogirski plemić, bio zapovjednik trogirске galije u borbama Mlečana protiv obitelji Visconti i Genovežana (1431). No za nas je zanimljiva njegova djelatnost kao prepisivača raznih antičkih tekstova i skupljača antičkih natpisa. Iskazujući takav, difuzni interes za antiku, on se

pokazuje kao tipičan predstavnik ranoga humanizma, ali ujedno i kao jedan od najranijih europskih humanista i epigrafičara. Podsjećam da su njegovi suvremenici – i to mahom mlađi od njega – bili upravo oni znani "heroji utemeljitelji" europskoga humanizma: Leonardo Bruni, Cirijak iz Ankone (= Cyriac of Ancona), Poggio Bracciolini, Guarino Guarini, Giulio Pomponio Leto, Giovanni Aurispa, Francesco Filelfo. Pretpostaviti je da je Petar Cipiko za svojih boravaka u Italiji kontaktirao s raznim humanistima, no za nas je osobito zanimljivo da je prijateljevao sa Zadraninom Jurjom Benjom, koji mu je 1435. poklonio svoj prijepis djela pseudo-Seksta Aurelija Viktora (= Pseudo-Sextus Aurelius Victor) *De viris illustribus*. Sam Benja († oko 1437), kojeg je zbog njegova rada na prepisivanju antičkih djela i skupljanju natpisa Giuseppe Praga nazvao "gotovo dalmatinskim Poggiom" ("quasi il Poggio della Dalmazia"), barem je jedan svoj kodeks prepisao u Firenci, a bio je u osobnom dodiru s Cirijakom iz Ancone (1391-1452). Spominjem još samo da je Petar rodonačelnik uglednog niza humanista iz obitelji Cipiko: njegov sin Koriolan pisac je poznatih ratnih memoara (*Petri Mocenici imperatoris gesta*, Mleci 1477), a Koriolanov sin Alviz (Ludovik) istaknuo se kao visoki crkveni dostojanstvenik (bio je tajnik *ab epistolis* pape Aleksandra VI. a poslije toga zadarski nadbiskup), ali je poznat i kao humanistički obrazovan prigodni pjesnik i ljubitelj antike.

Nakon određenih nedoumica pa i zabluda danas se može ustvrditi da Petrovoj ostavštini sigurno pripadaju tri kodeksa. Prvi je od njih već spomenuti Benjin rukopis, u koji je Petar Cipiko, primivši ga na dar, nastavio između 1435. i 1440. unositi razne tekstove, među kojima antičke natpise iz Splita, Solina, Trogira, Zadra, Osora, Ancone, Fana, Riminija itd. (rukopis se danas čuva u Biblioteca Marciana u Veneciji, sign. Lat. cl. XI, n. 124, colloc. 4044). O njegovoj važnosti dovoljno govori činjenica da ga je Theodor Mommsen nazvao *perquam memorabilis*. God. 1436. Petar je dovršio kodeks kojim ćemo se ovdje pobliže baviti, a iz 1438. potječe njegov kodeks s Ciceronovim djelima (*Philippicae, Topica*), koji se danas nalazi u Oxfordu (Bibliotheca Bodleiana, sign. Canon. Lat. 224). Nema temelja za izneseno mišljenje da od Petrove ruke potječe i jedan trogirski kodeks Juvenalovih satira, kao ni za pretpostavku da bi Petar mogao biti prepisivač glasovitoga *Codex Traguriensis*, koji je oko 1653. doduše pronađen u knjižnici obitelji Cipiko, a koji uz pjesme Tibula, Propercija, Katula i drugih sadrži ulomke iz Petronijevih *Satira*, među kojima jedini na svijetu sačuvan tekst glasovite *Cena Trimalchionis*. Danas se taj kodeks, o kojem opširnije pišem na drugom mjestu, čuva u Bibliothèque nationale u Parizu, sign. *Codex Parisiensis Lat. 7989, olim Traguriensis*.

*

Nas će ovdje pobliže zanimati jedini Petrov rukopis koji se danas čuva u Hrvatskoj: kodeks pisan 1436. godine, s tekstovima Lukijana, Plutarha i Platona u latinskom prijevodu te Cicerona i humanističkih pisaca (Arhiv stolne crkve sv. Ivana u Trogiru, sign. M 181).

Kodeks je pisan humanistikom, na pergameni, opsega 67 listova (16 x 25 cm). Prije nedavne restauracije bio je uvezan u kartonske korice obložene kožom. Glavni tekst pisan je crnom tintom, naslovi i kolofoni crvenom (na nekoliko mjesta ljubičastom) tintom, marginalije crnom i crvenom tintom. Od donje trećine fol. 14 do početka fol. 18v pisala ga je druga ruka (sitniji, ujednačeniji rukopis), svjetlijom, smeđe-crvenkastom tintom [**SLIKA 1 (fol. 13v-14)**]. Sadrži pet iluminiranih, višebojnih inicijala koji se sastoje pretežito od florealnih motiva (vitice), a tri inicijala sadrže i prikaz ljudskog lika. [**SLIKE 2, 3, 4, 5, 6**]. Uz tekst su brojne marginalne bilješke, pisane Petrovom rukom, koje su dijelom marginalni naslovi, ali često sadrže varijantne lekcije. Kodeks je nepotpuno sačuvan: nema završetak i nedostaju 3 folija između fol. 21 i 22. Identifikaciju prepisivača i dataciju omogućuje bilješka (*subscriptio*) na fol. 21v (nakon Lukijanova 10. *Razgovora mrtvaca*, naslovljenoga jednostavno *Haron*, inače poznatoga kao *Haron, Hermo i drugi mrtvac*). Subskripcija glasi [**SLIKA 7 (fol. 21v)**]:

Petrus Cepio absolui hu(n)c libellum Luciani / oratoris traductum é greco i(n) latinum p(er) Rainu/cium ex corrupto (sic) exemplari ideo lector si melius / (ispravljeno iz melio/rem) uidisti errata emendes. Vale qui legis. / Pridie Kalendas Decembris 1436.

Kodeks sadrži sljedeće tekstove (navodim analitički, a ne po redosljedu): prijevode dvaju Lukijanovih dijaloga (*Dialogi mortuorum* 12. i 10) s predgovorima prevoditelja Giovannija Aurispe (1376-1459) i Rinuccia Aretina (oko 1395 – poslije 1450); Pseudo-Plutarhov spis *De liberis educandis (O odgoju djece)* s posvetom prevoditelja Guarina iz Verone (1374-1460) Angelu Corbinelliju; fragmente iz Platonova *Fedra* u prijevodu Leonarda Brunija (1370-1444); nadalje Brunijevo djelo *De militia (O vojništvu)*; Ciceronovo pismo bratu Kvintu (*Q. Fr.* 1,1); Ciceronov spis *Partitiones oratoriae (Govorničke razdiobe)*.

Među predgovorima istaknuti je onaj Giovannija Aurispe, koji je imao iznimnu difuziju (Kristeller navodi 75 rukopisa), ne toliko zbog samoga Lukijanova teksta koliko upravo zbog Aurispina uvodnog eseja ispunjenoga humanističkim etičkim postulatima. Da je za difuziju Lukijanoiva dijaloga presudan bio upravo taj predgovor, svjedoči činjenica da je, za razliku od barem 75 spomenutih rukopisa s predgovorom, sačuvan samo jedan rukopis istog dijaloga u prijevodu Bartolomea Landija, koji je nastao nedugo nakon Aurispine verzije, ali koji nije imao nakakva popratnog teksta.

Između nabrojanih djela umetnuto je nekoliko natpisa: jedan na latinskom: CIL XI 30* [2], inače vrlo raširena humanistička krivotvorina [SLIKA 8 (fol. 4)], i dva na grčkom (s interlinearnim latinskim prijevodom) [SLIKE 9 (fol. 18v) i 10 (fol. 32v)], te pismo konzulā Gaja Fabricija i Kvinta Emilija kralju Piru (*Epistola ad Pirrum regem sedicionem medici patefaciens*), koje je inače sačuvano u djelu *Noctes Atticae* Aula Gelija (= Aulus Gellius).

Za razliku od prije spomenutih dvaju Petrovih kodeksa, koji se nalaze u Veneciji i Oxfordu, a koji sadrže pretežito antičke natpise, djela Cicerona i ranokršćanskih pisaca, najveći dio trogirskoga kodeksa čine rani humanistički prijevodi s grčkoga (nastali između 1410. i 1425).

Sadržaj kodeksa ukazuje na Petrovo ažurno praćenje novosti u humanističkoj lektiri, a k tomu svjedoči o njegovu naglašenu zanimanju za političke, te obrazovne i retoričke teme. O Petrovoj informiranosti o novostima najbolje svjedoče ovi podaci: Brunijev prijevod *Fedra* nastao je vjerojatno između 1401. i 1404, Guarinov prijevod pseudo-Plutarhova spisa *De liberis educandis* potječe iz 1411, raspravu *De militia* Bruni je napisao 1421. ili 1422, prijevod Lukijanova dijaloga iz pera Rinuccia Aretina nastao je najranije u lipnju 1434 – dakle najviše dvije i pol godine prije nego što ga je Petar prepisao u svoj kodeks! Napokon, treba istaknuti da grčki natpisi u kodeksu predstavljaju možda najranije svjedočanstvo humanističkoga zanimanja za grčki jezik na istočnoj obali Jadrana.

Osobitu pozornost zaslužuje Lukijanov 12. dijalog, u humanizmu poznat pod naslovom *De praestantia* (ili: *praesidentia*) *imperatorum*, u kojem je prikazano nadmetanje Aleksandra, Hanibala i Scipiona za prvenstvo među glasovitim zapovjednicima. U izvornom, Lukijanovu tekstu Minos prvo mjesto dodijeli Aleksandru, no Aurispa je izmijenio završetak dajući prednost Scipionu; svoju izmjenu pripisao je slabo poznatom grčkom retoričaru Libaniju iz 4. st. Promjena je bila motivirana prevoditeljevom željom da ugodi onome kome je prijevod posvetio: potestatu Bologne Battisti Capodiferru, rodom Rimljaninu. No taj je prepravak imao i šire političke i svjetonazorne: Scipion je idealan lik za pristalice republikanskog, a Aleksandar (kao i Cezar) za pristalice monarhijskog državnog uređenja. Upravo iz tih razloga dijalog je 1435 – dakle u godini koja prethodi nastanku Petrova rukopisa! – postao važnim argumentom u polemici o Scipionu i Cezaru, koja se razvila između Poggia Bracciolinija (1380-1459) i Guarina iz Verone, a koja je možda i usmjerila Petrovu pozornost na Lukijanov tekst. Petar, podanik Mletačke Republike, vjerojatno je s Firentincem Poggiom dijelio sklonost republikanskom idealu.

Političkoj tematici pripada i rasprava *De militia*, u kojoj L. Bruni uspoređuje ustroj vojske u Grčkoj, Rimu i Firenci. Poznato je da se Bruni u svojim djelima, osobito u *Laudatio*

Florentinae urbis (1401) iskazuje kao nastavljajući nazorā Colluccia Salurtatija, koji je Firencu vido kao braniteljicu građanskih sloboda. Brunijev je ideal bijaše *libertas rei publicae*, pa je Firencu u *Laudatio* uspoređivao s antičkom Atenom i smatrao je nasljednicom republikanskog Rima. Ciceronovo pak pismo bratu Kvintu, tada namjesniku rimske provincije Azije, sadrži brojne savjete o razboritu upravljanju provincijom i o svojstvima valjana upravitelja.

Pseudo-Plutarhov spis *De liberis educandis*, što ga je 1410. ili 1411. preveo Guarino, za humanizam je bio, uz Kvintilijanovu *Institutio oratoria* (*Obrazovanje govornika*), najvažniji tekst o pedagogiji. Temeljnoj pak retoričkoj naobrazbi pripadaju Ciceronove *Partitiones oratoriae*, svojevrsni repetitorij retorike.

Budući da najstariji rukopis Ciceronovih pisama bratu Kvintu potječe s početka 14. st., a svi su ostali nastali krajem 14. ili početkom 15. st. (ili su kasniji), Petrov prijepis *Q. Fr.* 1,1 valjalo bi uzimati u obzir pri uspostavi kritičkoga teksta pisma. Tomu u prilog govore i neke zanimljive lekcije u trogirskom rukopisu, na koje je upozorio već Miroslav Marković. Markoviću k tomu pripada zasluga da je prvi opisao sadržaj ovaj kodeks, ali pri tom nije raspoznao i identificirao sve testove koji se u njemu nalaze.

U stranoj literaturi ovaj je Petrov kodeks ostao posve nezapažen (ne nalazi se ni u Kristellerovu obuhvatnu priručniku *Iter Italicum*), a u domaćoj nije bila uočena nesvakidašnja ažurnost i pozornost s kojom je Petar pratio novosti na humanističkom "tržištu ideja".

Vladimir Rezar

RUKOPISNA OSTAVŠTINA DAMJANA BENEŠE

Dubrovačkoj se književnosti i njezinim predstavnicima, bili oni hrvatskog, latinskog ili talijanskog izraza, oduvijek posvećivala pažnja, kako unutar zidina Grada tako i izvan njih. Književna se historiografija u Dubrovniku u povojima javlja već polovinom 16. stoljeća, sramežljivo je prisutna u 17. st., da bi u prvoj polovini 18. napokon procvatela punim cvatom i iznjedrila monumentalno djelo kao što je *Bibliotheca Ragusina* Sare Crijevića (1727.-1744.), gdje čitamo podatke o životu i djelima 435 Dubrovčana koji su se istaknuli na književnom planu. Ne možemo u tom kontekstu ne spomenuti niti Crijevićeve neposredna prethodnika Ignjata Đurđevića i njegove *Vitae illustrium Rhagusinorum* (1707-16), ili kasnije književne historiografe Sladu Dolcija i njegove *Fasti litterario ragusini* (1767.), te napose Franju Appendinija i njegovo sveobuhvatno i već moderno koncipirano djelo *Notizie storico critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei* (Dubrovnik 1803.). Tijekom devetnaestog stoljeća interes za dubrovačku književnost širi se napokon i izvan zidina Grada, pa su tako dubrovačke književne teme do dana današnjega ostale predmetom kontinuirana proučavanja ne samo hrvatskih, nego i stranih istraživača.

Pritom je karakteristično, no ujedno i sasvim razumljivo, da su se Dubrovnik sam po sebi, a onda i cjelokupna hrvatska književna historiografija koje je dubrovačka književnost integralni dio, uvijek voljeli podičiti onim najstarijim slojem sačuvane književne produkcije, a pogotovo onim njegovim odvjetkom koji običavamo nazivati humanističkim. Naime, preporodu klasične književne forme i klasičnih jezičnih medija Dubrovnik je vrlo rano, već polovinom 15. st, širom otvorio vrata, te mu omogućio da u njemu pronade vjerojatno najčvršće humanističko uporište na istočnoj obali Jadrana. Kvalitetan pogon humanističke naobrazbe, koji je u Dubrovniku u kontinuitetu prisutan od vremena talijanskog učitelja Filippa de Diversisa (1434-1440), generirao je među dubrovačkom mladeži brojne buduće studente europskih sveučilišta, a osobito povoljna kulturna klima na prijelazu stoljeća omogućila je da u tom razdoblju u Dubrovniku, više nego u drugim našim gradovima, nastane čitav niz pažnje vrijednih književnih ostvarenja. Ta djela i njihovi autori uglavnom su kroz stoljeća ostali u kolektivnoj kulturnoj memoriji grada, te su kao takvi našli zasluženno mjesto i u spomenutim internim pregledima dubrovačke književnosti. Književne pojave koje su pritom namjerno ili

slučajno ipak promaknule interesu dubrovačke književne kritike do 18. st., naknadno je osvijetlila književna kritika 19. i pogotovo dvadesetog stoljeća. Tijekom tog se stoljeća, osobito u posljednjim desetljećima, predano nastojalo od zaborava otrgnuti i znanstvenom obradom rehabilitirati i onaj dio korpusa hrvatske humanističke produkcije koji iz raznih razloga u svoje doba nije dospio do tiskarskih preša. Upravo zbog svega dosad spomenutog sasvim neobično zvuči podatak da je jedan dubrovački humanistički korpus s prijelaza 15. i 16. st., od preko 15 tisuća poglavito latinskih, ali čak i grčkih stihova, ipak uspio dubrovačkoj književnoj historiografiji ostati gotovo sasvim nepoznat sve do 19. stoljeća, a modernoj hrvatskoj književnoj znanosti nedovoljno interesantan za veću monografsku obradu sve do naših dana. Riječ je o rukopisnoj ostavštini Dubrovčanina Damjana Beneše, a sljedeći će redci pokušati pojasniti što je utjecalo na to da niti u naše doba taj pjesnički korpus nije već i po samom ključu količine stihova i vremena njihova nastanka stekao karakter prioriteta zadatka nacionalne književne znanosti.

O samom autoru kratko ćemo spomenuti da je rođen u plemićkoj dubrovačkoj obitelji oko godine 1476. Je li kao mladić pošao u svijet na studij ili ne, na to pitanje odgovora za sad nema. No, njegov *cursus honorum*, prema kojem je od 1497., kad je primljen u Veliko vijeće, trebao početi preuzimati državne dužnosti, bilježi lakunu sve do 1504., i možemo nagađati da je to bio period u kojem je iz grada izbivao upravo u potrazi za duhovnim bogatstvom. Sljedeća lakuna, u periodu od 1509. do 1515., svjedoči o novom izbivanju iz Grada, no ovom prilikom Damjan rješava egzistencijalna pitanja, pa kao trgovac brodom obilazi svijet. Tijekom svojih putovanja, za koja od njega samoga doznajemo da su ga vodila od Britanije do Azije, ipak nije mogao zatomiti svoje humanističke porive. Tako ga 1514. zatječemo u Lyonu u tiskari B. Trotha, gdje priprema izdanje epa *Bellum Punicum Secundum* Silija Italika, čiji je tekst osobno priredio za tisak. Dvije poslanice koje su uz ovu danas rijetku knjigu tiskane umjesto predgovora i pogovora razjašnjavaju tek Damjanove motive da se kao trgovac na proputovanju u tuđini lati pripreme i izdanja teksta antičkog epa. Kaže naime da je svojim džepnim izdanjem Italikova epa – a riječ je o tadašnjoj novini, izdanju *in octavo* - htio pomoći upravo obrazovanijim ljudima da i na putovanju druguju s najboljim piscima, a da im njihova djela pritom ne budu odviše glomazna prtljaga. Ispričava se za eventualne propuste u pripremi teksta, ali opravdava to stresnim načinom života na koji je kao trgovac osuđen, no koji mu je već sasvim dodijao. I uistinu, već sljedeće 1515. Damjan je opet u Dubrovniku, zasniva vlastitu obitelj, i otad ga u popisu državnih dužnosnika bez iznimke zatječemo sve do smrti 1539. Prepustivši vođenje poslova braći svoje supruge, Beneša slobodno vrijeme, pogotovo

pod stare dane, provodi u svojem ljetnikovcu u Zatonu kraj Dubrovnika, gdje se, prema vlastitu svjedočenju, neumorno bavi pisanjem. Premda sada uglavnom podalje od europskih kulturnih i političkih prijestolnica, Beneša je i dalje pažljiv promatrač zbivanja na europskoj sceni, pri čemu je čak uvjeren da na njih može i osobno utjecati. Ne možemo ne spomenuti podatak da smo pod sasvim neobičnim okolnostima u bečkom državnom arhivu naišli na nekoliko Benešinih autografnih pisama koja je u srpnju 1534. u svoje osobno ime uputio trojici europskih vladara, Ferdinandu I., Karlu V. i Franji I. U njima ih Damjan upozorava na teško stanje europskog kršćanstva pred nadirućom turskom opasnošću, kao i na potrebu da na zajedničku dobrobit prekinu međusobna neprijateljstva. Pisma su sastavljena prema najboljim uzusima humanističke epistolografije, a posebnu im draž daje kako Benešina neposrednost u komunikaciji s najmoćnijim ljudima onoga vremena, tako i izvornost i osebnost njegovih političkih koncepcija i razmišljanja.

Ono pak što smatramo Benešinom književnom ostavštinom u užem smislu riječi pjesnički je korpus okupljen u dva kodeksa ispisana autorovom rukom, koji zajedno obasežu nekih 280 listova, odnosno ukupno preko 16 tisuća stihova. Prvi od njih nosi kasnije pridodan naslov *Poemata*, a danas je pohranjen u Arhivu Male Braće i u Brlekovu katalogu evidentiran pod rednim brojem 78. Premda mu je tijekom 20. stoljeća bio osporavan autografn karakter, podudarnost grafije u ovom rukopisu i spomenutim Benešinim pismima uklanja bilo kakve sumnje. Rukopis obuhvaća pjesme u vremenskom i sadržajnom rasponu od Benešine lepršave mladenačke ljubavne poezije, pjesama upućenih dubrovačkim i stranim prijateljima, brojnih osvrti na aktualne političke događaje, pa sve do nabožne poezije napisane u zrelijoj autorovoj dobi. Pritom se Beneša ogledao u većini pjesničkih oblika uobičajenih za ono razdoblje, tako da rukopis sadrži tri knjige epigrama (oko 2300 stihova), knjigu ekloga (1116), dvije knjige *carminum lyricorum* koje naziva i odama (1745), knjigu satira (1735), te još osamstotinjak stihova različitih pjesničkih sastavaka. Univerzalnost njegove humanističke naobrazbe i talenta potvrđuju i devet epigrama sastavljenih na grčkom, odnosno određen broj prepjeva antičkih i kršćanskih grčkih originala na latinski. Od antičkih pisaca u Benešinim je pjesmama osobito prepoznatljiv utjecaj Katula, Horacija i Vergilija, dok su od suvremenih trag u ovom segmentu njegova pjesništva ostavili Pontano, Sannazaro, Marullo Tarchaniota, ali i Baptista Mantovano. Na samom svršetku rukopisa u osebnju epilogu Beneša najavljuje skoro tiskanje ove zbirke pjesama, ali napominje da to samo najava i svojevrsna proba prije objavljivanja njegova glavnog književnog djela, velikog religioznog epa na temu Kristove muke i uskrsnuća.

Taj je pak ep sadržan u drugom Benešinu rukopisu, danas pohranjen u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku (ZK 4), naslovljen je *De morte Christi*, a sadrži gotovo 8500 latinskih heksametara raspodijeljenih u deset pjevanja. Nakon uvodnog prvog, pjesnik je tri pjevanja posvetio razradi motiva posljednje večere, tri motivu Kristova ispitivanja pred skupštinom i Pilatom, te tri motivu smrti na Križu i uskrsnuća. U težnji da svoje djelo u formalno-stilskom pogledu što više približi vrhunskom humanističkom idealu Vergilijeve Eneide, Beneša ide korak dalje od glavne epske produkcije svojega vremena. Nju pak, usprkos naglašene vergilijanske stilizacije izraza, na razini načelne arhitekture i rasporeda građe još uvijek obilježava srednjovjekovni koncept linearnog kronološkog nizanja uzročno-posljedično često i nepovezanih događaja, a kao primjere takve prakse možemo navesti ep *De vita et gestis Christi* (1526.) Benešina sugrađanina, prijatelja i književnog uzora Jakova Bunića (1469.-1534.), odnosno Davidijadu Marka Marulića (1450.-1524.). Naprotiv, odabirući za središnju temu svojega spjeva posljednje dane Kristova ovozemaljskog života, a ne cjelokupnu povijest njegova pribivanja među smrtnicima, i pristupajući temi po načelu »in medias res«, svjesno ili ne Beneša prekida sa stoljetnom tradicijom i značajno se približava aristotelovskom idealu dobroga epa. Pritom je moguće da je Benešu na odabir ovakve arhitekture epa ohrabrilo izdanje epa *Christias* Talijana Girolama Vide (1535.). Taj je ep već prije samoga izdanja na koje se prilično dugo čekalo bio smatran idealom humanističke epske produkcije, i obilježjem mu je upravo takva koncepcijska avangardnost koja u rasporedu građe oponaša model Vergilijeve Eneide, a ne onaj Juvenkova epa *Evangeliorum libri quattuor*.

I Beneša se tako, poput Vide, odlučuje pretpovijest priče iznijeti pred čitatelja kroz brojne digresije, a nije slučajno da je baš drugo pjevanje odabrao da u obliku ogromne ekfrazе koja se proteže u više od 800 stihova radnju vrati sve do vremena stvaranja svijeta pa na temelju zamašna prepričavanja starozavjetnog predloška izloži povijest ljudskog roda od Adama do Kristova doba. Kao svojevrsan novitet u epskoj tehnici i u Vidinu i u Benešinu ostvarenju nailazimo i na prikazivanje događaja koji nisu opisani u Bibliji, nego se na temelju nepotpunih vijesti iz Evanđelja mogu prihvatiti kao vjerojatni. Tako se Beneša između ostalog odlučio prikazati apostola Ivana kako Tomi uoči posljednje večere opširno tumači metafizičku prirodu odnosa između Oca i Sina, Josipa Arimatejca kako pred židovskom skupštinom govori u obranu Kristovu, pa čak i Pilata kako pred uhićenje Isusovo u snu doživljava zastrašujuću i teško protumačivu viziju budućih događanja. Poseban je slučaj i Benešino višekratno inzistiranje na scenama Marijina naricanja, u momentu kad saznaje za

Kristovo uhićenje, odnosno dok ga vode na Golgotu. Te scene također nisu dijelom kanonske predaje, ali su tijekom srednjeg vijeka u okviru molitava na Križnom putu (tzv. *Preces stationum*), odnosno himni poput *Stabat mater* stekle veliku popularnost u narodu, te su s vremenom postale i predmetom zasebnih humanističkih književnih obrada. Očito je Gospin plač u Dubrovniku, kao i u drugim našim gradovima, bio omiljena pjesnička tema, pa je za svoj književni postupak Beneša već imao dobar presedan i upotrebljiv predložak u bogato razrađenim scenama Marijine tuge unutar inače prilično konzervativno koncipirana Bunićeva epa *De vita et gestis Christi*, odnosno još i prije među gotovo 400 heksametara pjesme naslovljene *Parasceue*, koju je na temu Velikog petka sastavio drugi Benešin književni uzor, njegov sugrađanin i prijatelj Ilija Crijević (1463.-1520.). Spomenimo na koncu da ep osim čestih autorovih teoloških komentara odlikuje i neuobičajeno velik broj invokacija, njih čak petnaestak, u kojima pjesnik, uglavnom pred takvim egzegetski problematičnijim dionicama, zaziva božje osobe ili djevicu Mariju da mu pomognu pjesmu uspješno privesti kraju.

Beneša je oba rukopisa dogotovio otprilike u isto vrijeme, i premda nema izravne datacije, sva je prilika da se ranije spomenuti epilog s najavom nakane o tiskanju može smjestiti u početak 1539. Međutim, samo nekoliko mjeseci kasnije, pod sam kraj te 1539., Beneša je, kako spominju dubrovački analisti, pao prvom žrtvom groznice koja je poharala Dubrovnik, a do planirana tiskanja rukopisa ipak nije došlo. Štoviše, rukopisima se zametnuo trag i pali su u zaborav, tako da je Saro Crijević u spomenutom djelu *Bibliotheca Ragusina* ustvrdio da zna kako je u Dubrovniku početkom 16. st. između ostalih cvao i pjesnik Damjan Beneša, ali da njegovim djelima nema više traga. No, da ipak još postoje otkriveno je istom 1759., kad ih je, već podosta oštećene, pod nepoznatim okolnostima pronašao isusovac Ivan Marija Matijašević (1714.-1791.). Naša je pretpostavka da je za pronalazak rukopisa presudna bila činjenica da je Matijašević u razdoblju od 1755. do 1759. intenzivno misionario po dubrovačkom primorju na potezu od Grada do Pelješca. Ako pretpostavimo da se Benešini rukopisi u godinama nakon autorove smrti nisu mnogo udaljili od ladanjske kuće u Štikovici, u kojoj je Damjan pod stare dane prebivao i pisao, bila je to idealna prilika za Matijaševića da ih, zbliživši se u tom razdoblju s tamošnjim stanovništvom, pronađe gotovo *in situ*. Uglavnom, od 1759. Benešini su rukopisi dubrovačko opće dobro, a kroz godine su jedino mijenjali biblioteke u kojima su bili pohranjeni.

Ako, dakle, iz današnje perspektive sagledamo sudbinu Benešine književne ostavštine i usporedimo je sa sudbinama književnih opusa njegovih suvremenika, čini se da je Benešina

najsličnija onoj njegova prijatelja Ilije Crijevića. Naime, iako obojicu možemo svrstati u red vrlo produktivnih latinskih pjesnika, k tomu još i priznatih od svoje sredine – ne zaboravimo da je Crijević rimski *poeta laureatus* (1484.) - za života su im tiskom objavljena tek četiri, odnosno tri kratka pohvalna epigrama, i to čak na istom mjestu, uz knjigu *De natura coelestium spirituum* Jurja Dragišića (Firenza 1499.). S druge pak strane, Crijević i Beneša jedini su dubrovački latinski pjesnici s prijelaza 15. i 16. stoljeća čija su djela do našeg vremena ipak dospjela gotovo potpuno sačuvana u rukopisima. Tu sreću nisu imali poetski rukopisi njihovih nešto starijih prethodnika Vuka Bobaljevića (1420.-1472.), ovjenčanog pjesnika Petra Menčetića (1451.-1508.), ili oni pjesnika i proznog pisca Ivana Gučetića (1451.-1502.). Zub vremena nije poštedio niti po sudu suvremenika kvalitetan pjesnički opus Ludovika Crijevića Tuberoni (1458.-1527.), pa je on ostao upamćen isključivo po svojem historiografskom radu koji ga je proslavio širom Europe.

Napokon, sudbinu Crijevićeve i Benešine pjesničke rukopisne ostavštine veže još jedna interesantna nit, a to je podatak da je i jednu i drugu početkom 19. stoljeća sredio, prepisao i bilješkama popratio dubrovački franjevac Antun Agić (1753.-1830.). Njegov silan trud iz današnje je perspektive osobito vrijedan kad je u pitanju očuvanje opusa Damjana Beneše. Naime, da nije bilo Agićeva prijepisa, dio ionako krnja Benešina epa o Kristovoj smrti – već u ono vrijeme ostao je bez dva lista s nekih 160 stihova - bio bi do danas u dobroj mjeri izgubljen zbog teške oštećenosti jedinog postojećeg predloška kojim se prije dvjestotinjak godina, dok je bio u bitno čitkijem stanju, poslužio i sam Agić.

Pritom je zanimljivo spomenuti okolnosti pod kojima je do prijepisa Benešina opusa uopće došlo. Naime, franjevac Agić bio je 1816. godine pozvan na Krf da ondje održi niz korizmenih propovijedi. Sa sobom je na put ponio oba spomenuta Benešina rukopisa, u nadi da će mu tamošnji učeniji ljudi protumačiti sadržaj Benešinih grčkih pjesama koje sâm zbog nepoznavanja grčkog nije razumio. No, kako je u to vrijeme na Krfu zavladao epidemija kuge, a Agić se našao u višetjednoj karanteni na Malti, iskoristio je to vrijeme da prepíše spomenuta dva rukopisa, jer je bila riječ o jedinim postojećim primjercima Benešina opusa. Agić nas sam o tom i o drugim pojedinostima vezanim uz stanje Benešine rukopisne ostavštine obavještava unutar poduzetog uvodnog obraćanja čitateljima na samom početku prijepisa. Taj tekst, napisan u Rimu 1819., vrlo je, međutim, neobičan jer je forma predgovora, koja u većini slučajeva ima svrhu potaknuti čitatelja na čitanje djela koje slijedi, ovaj put pretvorena u otvorenu invektivu uperenu protiv Benešina pjesništva.

Već nakon prvih redaka predgovora čitatelju postaje jasno da je Agić sasvim neprijateljski raspoložen prema tekstu koji je prepisao, te da je količina njegova nezadovoljstva Benešinom poezijom proporcionalna količini truda i vremena koje je u prijepis uložio. Dapače, Agić nije izdržao da svoje silno nezadovoljstvo potencijalnom čitatelju ne izrazi porukom već i na naslovnoj stranici prijepisa. Tako je ispod samog naslova pridodao Horacijev stih kojim jasno daje do znanja što misli o onomu što je prepisivao: *Scribimus indocti, doctique poemata passim* (*Hor. Ep. 2, 1, 117*). Uslijedit će potom čitav niz zajedljivih primjedbi, čiji se raspon kreće od optužbi da se Beneša nije niti tren zamislio ni nad kojim od svojih stihova, posvuda grješeći u metrici i izmišljajući usput nepostojeće latinske riječi, do ukora da se opisujući tako uzvišenu stvar kao što je smrt Kristova usudio toliko odstupiti od svetopisamske predaje. Posebno ga ljuti drska Benešina nakana da svoja djela – a Agić se ne libi nazvati ih *deliramenta* – pokuša izdati tiskom. Naglasit će i to da je prijepis nastao samo zato što za vrijeme karantene nije imao što drugo raditi, a kakva je raspoloženja bio dok je prepisivao Benešine stihove najbolje svjedoči neuredna grafija rukopisa. I vjerojatno bi on sam učinio uslugu Apolonu i Muzama i vatri predao Benešina, kako ih sam naziva, *monstra idearum, vocum et numerorum*, da pojedini Dubrovčani njegovu poeziju ipak nisu nahvalili. Ti pak koji su ga hvalili njegove pjesme ili nisu niti pročitali, pa su pohvale pisali samo zato da bi se broj vrijednih starih dubrovačkih pisaca učinio većim, ili su pretjeranim hvalospjevima Benešu zapravo ironično izvrgavali ruglu! Agić napokon pretpostavlja da će i sud eventualnog čitatelja Benešinih djela biti sličan njegovu, a ako i neće, on svoje mišljenje ipak promijeniti neće, makar ga na to i batinom tjerali.

Valja priznati, zaista neobičan *Ad lectorem!* Ako je Benešina nenadana smrt bila prvi čimbenik koji je bitno utjecao na sudbinu njegova pjesničkog opusa, nedvojbeno je nakon upravo izrečenoga da je Antun Agić čimbenik broj dva. S jedne strane njegove su zasluge neizmjerne, jer je svojim prijepisom, koji je također pohranjen u Arhivu Male braće (Brlek 256), omogućio čitanje i onih dijelova epa (gotovo jedne četvrtine ukupnog teksta) koji su u autografnom primjerku zbog nagrizenosti papira tintom do danas postali potpuno nečitljivi. S druge strane, sasvim sigurno pretjerana i okolnostima isprovocirana poražavajuća ocjena kojom je intonirao svoj predgovor bitno je utjecala na kreiranje stava onih rijetkih pojedinaca koji su nakon njega krenuli proučavati Benešina djela, a činili su to na temelju njegova prijepisa.

Među njima je najznačajniji zagrebački klasični filolog Đuro Körbler (1873.-1927.), koji je u okviru još i danas nezaobilazne rasprave iz 1915. o mladenačkoj poeziji trojice dubrovačkih humanista, Karla Pucića, Ilije Crijevića i Damjana Beneše, pored vrijedne književno-kritičke analize lirskog dijela Benešine poezije sastavio i prvi, no nažalost dugo vremena i jedini izvoran i cjelovit biografski prikaz Benešina života. Jedan od razloga da u sljedećim godinama nije bilo značajnijeg interesa za Benešino djelo zasigurno je i taj da je nakon Agića i Körbler u svojoj raspravi iznio u cjelini gledano negativan sud o umjetničkim dometima Benešina opusa. Na taj je način već u startu obeshrabrio i odvratio potencijalne istraživače od nastavka proučavanja tog opsežnog i bez daljnjeg zahtjevnog materijala.

Unatoč svemu, veličina Benešina opusa i razdoblje njegova nastanka ipak nisu mogli biti ignorirani do te mjere da Beneša ne bi nekoliko desetljeća kasnije dobio svoje mjesto u velikoj dvotomnom antologijskom pregledu hrvatskog latinizma u okviru serije *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. U njoj je Beneša zastupljen izborom od stopedesetak stihova iz zbirke *Poemata*, a samom tekstu prethodi uvodna napomena napisana uglavnom na temelju spomenute Körblerove rasprave iz 1915.

Posljednje desetljeće 20. stoljeća donijelo je ipak svojevrsan zaokret u odnosu na dosadašnje bavljenje Benešinom književnom ostavštinom. Naime, osim što je taj korpus napokon zainteresirao širi krug proučavatelja, pa se u kraćem vremenskom razdoblju pojavila nekolicina radova različitih autora, karakteristično je da svaki od tih radova, usredotočenih na pojedine segmente Benešine književne aktivnosti, odlikuje afirmativniji pristup i pokušaj apostrofiranja kvalitetnih strana Benešina pjesništva, dok je dotad naglasak bio uglavnom na isticanju slabijih točaka spomenutog korpusa.

Uopće, pomak u senzibilitetu pristupa Benešinu opusu može se sagledati i kroz usporedbu dviju standardnih leksikonskih natuknica o dubrovačkom pjesniku. Dok ona koju 1983. u *Hrvatskom biografskom leksikonu* potpisuje Vladimir Vratović na tragu Agićevih i Körblerovih ocjena u zaključku potcrtava kako je riječ o golemu broju stihova, ali ipak pjesništvu vrlo skromna dometa, ona napisana 2000. koju u *Leksikonu hrvatskih pisaca* potpisuje Darko Novaković zaključni naglasak stavlja na nedopustivost ignoriranja Benešine pjesničke pojave, jedinstvene u prvoj polovini hrvatskog latinističkog *cinquecenta*.

Da ove riječi ne bi ipak zazvučale kao osuda jednog, a pohvala drugog pristupa, valja naglasiti da se radi o različitim filološkim senzibilitetima primjerenim vremenu i okolnostima u kojima su se razvili. Naime, veći dio dvadesetog stoljeća interes tek ustanovljene moderne hrvatske latinske filologije i književne kritike bio je, samorazumljivo, usmjeren na prioritetne zadatke, odnosno na znanstvenu obradu i prezentiranje poznatijih i književno utjecajnijih predstavnika domaće latinističke produkcije. Veličina i značaj toga korpusa bili su u nesrazmjeru s postojećim istraživačkim resursima, pa su mnoge rubne, ali ipak vrlo zanimljive književne pojave silom prilika gurnute na margine interesa i više nego što su to objektivno zasluživale. U takvoj konstelaciji njima je, djelomično i po principu “kiselog grožđa”, kvaliteta uglavnom bila odricana. Međutim, s istekom dvadesetog stoljeća udarnim je imenima hrvatskog latinizma dobrim dijelom osiguran adekvatan filološki tretman, kako po pitanju izdanja izvornika ili prijevoda, tako i po pitanju interpretativnih analiza. Stvorili su se tako uvjeti da se zanemarivanje još rijetkih nedirnutih korpusa humanističke provenijencije, makar oni tradicionalno bili doživljavani drugorazrednom novolatinskom produkcijom poput one Benešine, napokon počne smatrati grijehom nacionalne filologije. A na taj je grijeh, spomenimo i to, barem kad je slučaj Benešina epa u pitanju, upravo početkom devedesetih pristojno upozorio i veliki belgijski neolatinist Jozef Ijsewijn. On je u svojem opsežnom djelu *Companion to Neo-Latin Studies* iz 1990. govoreći o hrvatskom latinizmu napisao i ovo:

While the Christian epics of Vida (*Christias*) and Sannazaro (*De partu Virginis*) are well known, mention is hardly ever made of a Dubrovnik poet, Jacobus Bonus (Bunić), who published a *De vita et gestis Christi* nine years before Vida (1526). A similar poem by Damianus Benessa, the *De morte Christi*, **is still waiting to be edited.**

Na koncu samo još ovo. Ako se obazremo na dosad rečeno, nekako se čini da je kroz ovih gotovo petsto godina u dva navrata smrtonosna epidemija bitno utjecala na sudbinu pjesničke ostavštine Damjana Beneše: dapače, jedna je izravno omela već sasvim izvjesno izdanje. Nadamo se da svijetu ne prijeti još jedna, jer tekst epa *De morte Christi* opet je spreman krenuti u tisak!

James Neville, Engleska

BIROKRACIJA I PODMIĆIVANJE – ALEKSANDRIJSKA PISMA U RUKOPISU

Birokracija se ne mijenja. Svi se na to žalimo, iako su određena pravila potrebna da bi se sačuvao mir. Postoji mnoštvo dokumenata iz helenističke Aleksandrije koji živopisno oslikavaju svakodnevni život u velegradu.

Kazne su mogle biti stroge, kao što to razjašnjava zakon koji se tiče napada s točno određenom razlikom između roba i slobodnog građanina (prvi su bili opako bičevani, a drugi su se tek globili), između pijanstva i trijeznosti (pijanstvo je bilo podložno dvostrukoj kazni).

Preostaju brojni osobni zahtjevi od kojih sam neke odabrao: dražestan poklon koji će usrećiti učitelja, zahtjev od prodavača leće da odgodi svoje poreze za teža vremena, vojnik koji priopćava svoj račun doktoru, invalid Zenon koji traži zaštitu, vjerojatno isti čovjek koji je bio zadužen za nabavku drva za Izidinu svetkovinu; treba naglasiti da nije uspio isporučiti robu navrijeme! Apolonije, koji je zahtijevao ovo drvo, sam se trebao prisjetiti svoje dužnosti prema svećenicima Afroditinim, božanstva koje je izjednačeno s egipatskom božicom Hator.

Pregršt je pitanja upućenih proročištu: jedan fragment čuva nade i slutnje koje su iskusili obični ljudi - vezane za novac ili njegov gubitak, za osobnu korist ili opće težnje.....

Međutim, ako neke od ovih briga izgledaju čudno – iako mnoge od njih otkrivaju brige oko kakvih se mi i danas mučimo – podmićivanje je sigurno bilo učestalo! Možda su pitanja upućena bogovima bila obična, ali očigledna ucjena je vjerojatno donosila rezultate. Vremena se doista ne mijenjaju.

Doc. dr Vesna Dimovska Janjatova
Institut za kalsične studije
Filosofski fakultet
Univ. "Sv. Kiril i Metodij" – Skopje
Makedonija

LATINSKI RUKOPISNI IZVORI ZA PROUČAVANJE SREDNJOVJEKOVNE MAKEDONSKE HISTORIJE

Izvori za proučavanje historije Makedonije i makedonskog naroda u srednjem vijeku općenito su malobrojni, ali ono što otežava istraživanja toga razdoblja i situaciju čini složenijom jest činjenica da ti izvori u većini slučajeva nisu autohtoni – oni nisu nastali na teritoriju na kojemu je makedonski narod opstajao ili su ih pisali ljudi koji njemu nisu pripadali – ovi izvori najčešće potiču iz pera stranaca, nerijetko su njihovi autori u službi zavojevača i osvajača, tako da se iz ovih spisa teško može izdvojiti poneki koji bi bio lišen jednostranosti ili subjektivnosti. Unatoč tome što objektivnu istinu u ovim izvorima ponekad treba tražiti kao zrno pijeska u moru, ipak, oni sadrže dragocjene podatke i od velikog su značaja i samim time što su to vrlo često jedina svedočenja o određenom periodu ili događaju. Ti podaci, koliko god bili oskudni i na prvi pogled beznačajni, predstavljaju vrijedne kamenčiće iz kojih se sastavlja mozaik srednjovjekovne makedonske historije.

Ono što nam je srednji vijek ostavio kao naslijeđe u obliku zapisa – natpisa ili rukopisa – a što jest relevantan izvor za proučavanje makedonske historije, jesu zapisi bizantske, orijentalne, slavenske i romanske provenijencije. S obzirom na geografski položaj Makedonije i s obzirom na geo-historijsko okruženje, sasvim je razumljivo da je veći broj rukopisa pisan staroslavenskim i grčkim jezikom²¹, određen broj turskim, dok je broj rukopisa pisanih na latinskom jeziku i latiničnim pismom izrazito manji – što opet ne znači da su oni i manje važni.

Veći je dio ovog naslijeđa i do sada bio predmet iscrpnih istraživanja i analiza velikog broja istaknutih i uglednih autoriteta paleografske i historijske znanosti i to ponajviše u zemljama

²¹ To je razlog zbog koga su u Makedoniji staroslavenska i grčka paleografija znatno razvijenije u odnosu na latinsku paleografiju.

susjednim Makedoniji ili u zemljama koje su do prije desetak godina bili u federaciji nekadašnje Jugoslavije, međutim, upravo pitanja i problemi vezani za historiju makedonskog naroda vrlo često su se tretirali "usput" ili isključivo sa jednog aspekta, u kontekstu proučavanja nekih drugih pitanja, događaja ili procesa. Istina je da su u ovom pravcu nakon Drugog svjetskog rata, a osobito, nakon osamostaljenja naše države uloženi veliki naponi i postignuti određeni rezultati, međutim, ostaje puno još puno toga za učiniti potrebno je uložiti još više napora, energije, izraditi strategiju prije svega, kako bi se rasvijetlile pojedinosti iz prošlosti makedonskog naroda i kako bi se nepobitno dakozala istina o njegovom mjestu u historiji balkanskih naroda.

Upravo su ovi razlozi (raznovrsnost, rasprsnutost i različiti aspekti dosadašnjih istraživanja) dovoljan izazov za pokušaj novih analitičnih i komparativnih interpretacija: neki se od ovih rukopisa moraju nanovo pročitati, u određenim slučajevima napraviti reviziju paleografske i jezične analize, prevesti ih precizno i korektno na makedonski jezik i omogućiti historičarima dalja usporedna istraživanja, kako bi potvrdili ili korigirali ona dosadašnja.

Navest ćemo ovdje dva primjera, dva konkretna rukopisna dokumenta, kao ilustraciju za naprijed rečeno, zapravo, kao primjer latinskih rukopisa koji su dosad u više navrata bili proučavani s različitih aspekata, ali kod kojih ipak ostaje otvorena mogućnost za dalje dopunske analize upravo sa aspekta izvora za rasvjetljavanje nekih problema vezanih uz srednjovekovnu historiju Makedonije.

Prvi je *Ljetopis popa Dukljanina*, poznat i kao *Barski rodoslov* ili *Hrvatska kronika*²². Ovaj tekst, zapravo tekstovi²³, imaju svoju burnu i bogatu biografiju i bibliografiju koja je vjerojatno dovoljno poznata, osobito, našim domaćinima, pa se zato ovdje uopće nećemo baviti time i ponavljati je. Pored svih postojećih dilema i otvorenih pitanja u vezi s datiranjem, kompozicijom, autorstvom i autentičnošću pojedinih dijelova teksta, unatoč rezrvama izraženim u odnosu na vjerodostojnost i pouzdanost podataka u ovom ljetopisu, većina istraživača slaže se da on ipak sadrži značajnu mjeru historijske istine potvrđene i u drugim izvorima, pa ga se ne može (i ne treba) ignorirati kao historiski izvor. Ova

²² Zadnji je zapravo naslov hrvatskog prijevoda istoga teksta iz 1546 godine.

²³ Radi se zapravo o verzijama istog teksta: latinski prijepis Ivana Lučića; talijanska verzija koju je izradio Mauro Orbini i hrvatski prijevod Jerolima Kaletića. Postoji i latinska redakcija Marka Marulića. Pored ovih verzija, u samom se uvodu *Ljetopisa* kaže da je to zapravo prijevod nekog starijeg slavenskog predloška. Na osnovu ovih rukopisa kasnije su izradjena i različita tiskana izdanja *Ljetopisa*.

konstatacija osobito vrijedi za dio naslovljen "Žitije Sv. Vladimira", odnosno dio od XXXVI poglavlja pa do kraja, a upravo taj dio sadrži i puno podataka relevantnih za makedonsku srednjovekovnu historiju i upravo se zbog toga smatralo opravdanim i potrebnim da se ovi podaci ponovo razmotre u tom kontekstu. Ovog se zadatka prihvatila prof. Ljubinka Basotova i ona je u svojoj obimnoj studiji *Ljetopis popa Dukljanina kao izvor za makedonsku srednjovekovnu historiju* ukazala na nekoliko punktova značajnih za proučavanje: Ćirilo-metodijevska problematika; pitanja krunjenja cara Samuila, njegovog pohoda na zapad i preokreta koji su se dogodili nakon njegove smrti, zatim, događaja vezanih uz imena njegovih nasljednika, i napokon, bizantskog osvajanja teritorija Samuilovog carstva.

Neki su podaci iz VIII. poglavlja *Ljetopisa* o osobi i djelovanju Konstantina – Kirila Filosa poznati i mogu se usporediti i potvrditi u ostalim izvorima o njemu (*Panonska i Italska legenda*), ali ono što je izdvojeno kao najzanimljivije²⁴ jest podatak da je Konstantin nakon Hazarske, a prije Moravske misije, imao još jednu prosvjetiteljsku misiju među "Bulgarinima"²⁵, misiju koja je za cilj imala i pokrštenje, i to na graničnom teritoriju između Bizantskog carstva i Bugarske, teritoriju koji je bio naseljen Makedonskim Slovenima²⁶. U IX poglavlju Dukljanin iznosi i druge podatke o Konstantinovu djelovanju, ali zagovara i enigmu o postojanju "librum Sclavorum, qui dicitur Methodius" o kojoj Basotova vjeruje da je u stvari Metodijev nomokanon kojemu je bio priključen i dodatak sa pravnim propisima, verovatno nastalih u vrijeme kneza Svetopolka, tako da je Dukljanin stvorio jednu konstrukciju i pripisao ih legendarnom kralju Budimiru.

Ljetopis kao izvor podataka o Samuilovom carstvu postaje relevantan od XXXIII poglavlja, gde se govori o pojavi Samuila ("Eo tempore²⁷ surrexit in gente Bulgarinorum quidem Samuel,"), o njegovom (samo)proglašenju za cara ("qui se imperatorem vocari iussit") i o tome kako su Grci bili potisnuti sa njegovih teritorija ("et commisit proelia multa cum Graecis preicitque eos ex tota Bulgaria, ut in diebus eius Graeci non auderent propinquare illuc."). Basotova osobito podvlači upotrebu etnonima "Bulgarini" kojeg Dukljanin upotrebljava svaki put kada govori o podanicima Samuilove države, pri čemu je uočljivo da kod njega postoji

²⁴ Basotova Lj., *Letopisot na popot Duklanin kako izvor za makedonskata srednekovna istorija*, Skopje 1985 g., str. 38.

²⁵ O ovome opširnije: Šišić, F., *Letopis popa Dukljanina*, Beograd – Zagreb, 1928 g. i Mošin, V., *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1950.

²⁶ Podatak o ovoj misiji potvrđen je u još dva druga izvora.

²⁷ U usporedbi s drugim izvorima može se zaključiti da se neprecizna formulacija "eo tempore" kod Dukljanina odnosi na vreme Ustanka u 976 godine uperenog protiv dominacije Bizanta.

jasna distinkcija u odnosu na etnonim "Bulgari", činjenica koju su zanemarivali gotovo svi prethodni interpretatori teksta popa Dukljanina! Ona podsjeća da je sufiks *-inus* u latinskom produktivan u formiranju pridjeva koji kao atributi označavaju pripadnost nečemu ili sličnost s nečim, i da je ovaj sufiks karakterističan još i za pridjeve "izvedene iz imenica koje označavaju imena gradova, dok se sami pridjevi ponovo substantiviraju kako bi sada označavali stanovnike tih gradova ili oblasti. Pr: 'Ameria' (grad u Umbriji) nasuprot 'Amerini' (stanovnici Amerije), 'Arpi' : 'Arpini', 'Calatia' : 'Calatini' ... Navedeni primjeri su i po obliku i po načinu formiranja identični s našim oblikom 'Bulgarini', budući da se i ovaj formirao iz teritorijalne oznake 'Bulgaria' pomoću nastavka *-inus*: Bulgaria > Bulgarinus / Bulgarini. Znači, oblik 'Bulgarini' kod Dukljanina nije adekvatan obliku 'Bulgari', koji je pravi etnonim, nego je oznaka za stanovnike određene teritorije²⁸, u ovom slučaju, stanovnike jednog dijela teritorije 'Bulgaria'²⁹. Iz ovoga, konstatuje Basotova, proizlazi da Dukljanin jasno osjeća da ovi narodi 'Bulgari' i 'Bulgarini' nisu jedno isto, pa mu je zato bilo potrebno da sam obrazuje novi oblik koji će se odnositi na jedan dio stanovnika Bugarske, za onaj dio koji su postali podanici Samuilove države. Smatra, također, da ovo ide u prilog tezi o slavenskom podrijetlu autora *Ljetopisa*, koji je mogao osjetiti razliku (u prvom redu u jeziku) između ova dva naroda – a to je upravo ono što nisu mogli osjetiti bizantski ili zapadni autori³⁰.

U vezi s proglašavanjem Samuila za cara, u *Ljetopisu* jasno piše "se imperatore vocari iussit", odnosno, da je on sam zapovjedio da ga nazivaju imperatorom, i.e. carem, ali ga i sam autor na svim mjestima u tekstu gdje je spomenut titulira isključivo sa "imperator"³¹. Zanimljivo je da i Mauro Orbini u talijanskom prevodu *Ljetopisa* ovu titulu kad se odnosi na Samuila prevodi sa 'imperatore', dok istu titulu kao atribut bugarskog vladara Petra prevodi 'principe'. Bizantski izvori izbjegavaju osloviti Samuila ovom visokom titulom, što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da je on prouzrokovao velike glavobolje Bizantu, da su ga smatrali uzurpatorom vlasti, čije je djelovanje bilo suprotno interesima bizantske politike. Zapadni izvori (Ademar, Lupus) Samuila nazivaju 'rex', a neki od njih potvrđuju i da je bio okrunjen. Dukljanin svjedoči da je Samuil imao carske dvore "Imperator ... in partibus Achridae in loco, qui Prespa dicitur, ubi curia eiusdem imperatoris erat". Indikativno je da su

²⁸ Tako, i u VIII poglavlju kaže se da je Konstantin-Kiril pokrstio "omnem gentem Bulgarinorum", da je Samuil "surrexit in gente Bulgarinorum", dok se Petar naziva "imperator Bulgarorum".

²⁹ Basotova, Lj., op. cit. str. 82.

³⁰ Ovu su razliku osjetili i Srečković, *Istorija srpskog naroda*, 1884 g. i Badžović, D. *Kojoj slovenskoj grani pripadaju Sloveni u Gornjoj Albaniji i Makedoniji*

³¹ Ovo nam jasno govori da Dukljanin nije imao nikakvu dilemu da je Samuil vladar istog ranga i iste titule kao i vladar Bizanta – imperator.

nasljednici njegovog trona – sin Gavril Radomir i unuk Jovan Vladislav – nosili istu titulu pod kojom ih spominju i bizantski izvori (Nikifor Vrinej).

XXXVI poglavlje mnogi izdvajaju iz sveukupnog teksta ove kronike zbog njegove posebnosti i kompozicije, ali je za makedonsku historiju ovo poglavlje predmet interesa zbog podataka, značajnih i potvrđenih, o Samuilovom pohodu na Zapad (Duklja, Ulcinj, Drač): "Samuel, Bulgarinorum imperator congregato magno exercitu, advenit in partibus Dalmatiae supra terram regis Vladimiri...". Zatim Dukljanin izvješćuje da se knez Vladimir povukao na planinu Oblik, da bi se kasnije sam predao Samuilu i bio odveden kao talac u Prespu. Nakon ovoga je Samuil proglasio Duklju svojom pokrajinom i naznačio svog namjesnika da upravlja njome³². U nastavku slijedi i priča o ljubavi između Samuilove kćeri Kosare i zarobljenog kneza Vladimira okrunjnoj brakom, nakon čega je Samuil "dodijelio" na upravljanje zetu Vladimiru Dračku oblast. ("totam terram Duracenorum"), čime se navodi na zaključak da je ova oblast već ranije bila osvojena od strane Samuila (ovo je pitanje oko kojega se razilaze mišljenja historičara). Dalje nailazimo na niz zanimljivih pojedinosti u vezi sa Samuilovim nasljednikom – Gavrilu Radomiru (o njegovoj vladavini, brakovima i razlozima njegove smrti) i Jovana Vladislava³³ (o preuzimanju vlasti i eventualne umiješanosti u ubojstvo Radomira, o zavjeri protiv Vladimira) sve do konačnog osvajanja i pokoravanja Makedonske države što je pošlo za rukom bizantskom caru Vasiliju II. Značajna su i saznanja koja dobivamo iz ovog izvora o sudjelovanju Konstantina Bodina u burnim ustaničkim događajima u Makedoniji u 1072/73 godine, njegovom okrunjenju i, napokon, o njegovom porazu i izgnanstvu u koje su ga poslali Bizantinci.

Drugi izvor koji želimo navesti kao primjer jest prepiska između bugarskoga cara Ivana Kalojana i pape Inocencija III. Radi se, u stvari, o jednom pismu Ivana Kalojana iz 1202 godine³⁴ papi Inocenciju III, u kojem od Svete stolice traži "krunu i čast" ("coronam et honorem") i o odgovoru ondašnjeg pape na ovo njegovo pismo. I ova su pisma obrađena i komentirana od uglednih historičara, prije svega bugarskih, ali kao izvor za historiju Bugarske. Vjerujemo da je potrebno osvrnuti se ponovno na pojedine fragmente ovih pisama sa aspekta i u interesu makedonske historije, na fragmente koji su ponovo vezani uz rasvetljavanje pitanja o okrunjenju ili (samo)proglašavanju Samuila za cara. Naime, Kalojan u

³² O ovom pohodu Samuila indirektna ukazivanja postoje i kod Jahje.

³³ U opisivanju ličnosti Jovana Vladislava Dukljanin je opširniji i konkretniji od bilo kojeg drugog izvora.

³⁴ Migne, PL, 214, lib. V, ap. 115, col 1122 i LIBI XII/3, p.312.

svojem pismu papi između ostalog kaže: "In primis petimus ab ecclesia Romana matre nostra coronam et honorem, tamquam dilectus filius secundum quod *imperatores* nostri veteres habuerunt. Unus fuit Petrus, alius fuit Samuel ... sicut in libris invenimus esse scriptum" Znači, traži da mu se dodijeli kruna i carska čast, kakvu su imali nekadašnji *carevi* Petar i Samuil i pri tome se poziva na bugarske zapise iz nekih starih knjiga. Ne zanemarujući upravo ova njegova ukazivanja, papa Inocencije odgovara: "Petisti vero humiliter, ut coronam tibi ecclesia Romana concederet, sicut illustri memoriae Petro, Samueli et aliis progenitoribus tuis in libris tuis legitur concessisse. Nos ergo, ut super hoc certitudinem haberemus, regesta nostra perlegi fecimus diligenter, ex quibus evidenter comperimus, quod in terra tibi subiecta multi *reges* fuerant coronati." Iz ovog se odlomka može zaključiti da je papa Inocencije III u registrima pronašao dokaze ili podatke da je Samuil, kao i Petar, dobio titulu kralja (*rex*), a ne cara (*imperator*) – kakvu je tražio Ivan Kalojan. To bi značilo da osteli izvori (uključujući i prethodno spomenuti *Ljetopis popa Dukljanina*) griješe tvrdeći da je Samuil sam sebe proglasio za cara, ili, bi možda značilo da je od Rimske crkve bio proglašen za kralja, a da se sam proglasio za cara?!

S druge strane, indikativna je i tvrdnja koju o ovom pitanju iznosi Snegarov³⁵: prije svega on ukazuje da Samuil nije ni imao potrebu da ulazi u pregovore sa papom oko carske krunice i patrijaršijskog dostojanstva, jer je "on imao svog kanonskog patrijarha, koji mu je mogao dati carsku krunu"³⁶. Ali potom izvodi zaključak da "... samo pismo Inocencija III iz prosinca 1202. godine *pokazuje da u papskoj arhivi nisu postojali dokumenti* o dobijanju carske krunice od Rima za careve Petra i Samuila". Ovaj je zaključak Snegarova u najmanjoj ruci čudan ako ga uporedimo sa izričitom tvrdnjom iz papinog pisma ("regesta nostra perlegi fecimus diligenter, ex quibus *evidenter comperimus, quod in terra tibi subiecta multi reges fuerant coronati*"). Jedino je istina da je formulacija "multi reges" neprecizna i uopćena i da nije izričito spomenuto da je upravo Samuil dobio krunu, ali je isto tako očito da se nigde u pismu ne kaže da u papinskom arhivu ne postoje dokumenta o okrunjenju, kako tvrdi Snegarov³⁷.

Smatramo da navedeni primjeri jasno pokazuju kako je rukopisno nasliedje neiscrpnii izvor kojemu treba prilaziti krajnje oprezno, savjesno i objektivno, budući da je ponekad podložno

³⁵ Snegarov, I., *Istorija na Ohridskata arhiepiskopija*, Sofija, 1924 g.

³⁶ *ibidem*, str. 7

³⁷ On smatra da bi papa, ukoliko su zaista postojala takva dokumenta ili pisma, o njima govorio detaljnije, dok Kalojanovu tvrdnju o zapisima u starim bugarskim knjigama naziva "diplomatskom igrom istorijskim faktima".

različitim interpretacijama i jednostranim komentarima koji nisu lišeni pristrasnosti i tendencioznosti. Ovom se blagu treba vraćati s dužnim štovanjem jer i jedna jedina reč sačuvana u njemu može predstavljati važnu kariku u rasvjetljavanju pojedinosti iz niza historijskih događaja.

Olga Perić

RUKOPIS U ŠKOLSKOJ NASTAVI

Rad s rukopisom u nastavi veoma je teško generalizirati. Postoji tolika raznolikost nastave klasičnih jezika i u Hrvatskoj i u svijetu, od kratkih tečajeva, dvogodišnjeg pa do osmogodišnjeg učenja u različitim usmjerenjima i prema specifičnim potrebama svake kulturne sredine. Osim toga, danas se kod nas općenito toliko govori o rasterećenju učenika, o smanjenju gradiva, što se u klasičnoj filologiji javlja kao tendencija udaljavanja od teksta i inzistiranju isključivo na kulturno-povijesnim činjenicama. Navodim to stoga što povremeno korištenje rukopisa u nastavi možda može pomiriti ove dvije suprotstavljene činjenice: s rukopisom se vraćamo tekstu (u jednoj od faza njegova života) i s druge strane zorno se vidi civilizacijski kontekst odnosa prema antici i kasnijim povijesnim razdobljima.

Upravo zbog toga nastojala sam izlaganje strukturirati tako da su od mnogih mogućnosti upotrebe rukopisa u školi odabrane ove četiri:

1. rukopis kao ilustrativna komponenta u nastavi;
2. rukopis u funkciji transmisije teksta;
3. rukopis kao osnova za kritiku teksta;
4. filološka analiza rukopisa u nastajanju.

Budući da je zadatak ovog izlaganja prvenstveno didaktički, svaku od navedenih mogućnosti rada s rukopisom, odredit ćemo ovim jednostavnim kategorijama:

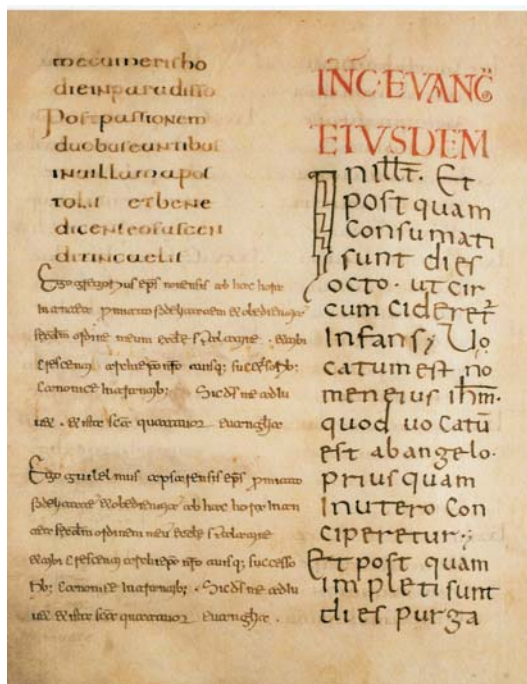
1. takav je rad koristan/nije koristan
2. predznanje je potrebno/nije potrebno
3. poučavani sudjeluje aktivno/pasivno

1. Rukopis kao ilustrativna komponenta u nastavi

Rukopisi su slika povijesti pisane riječi nekoga naroda, neke zemlje i njezina civilizacijskoga kruga. Kao takvi proučavaju se interdisciplinarno, važni su za povijest, povijest književnosti, povijest umjetnosti, povijest glazbe. Rukopisi grčki i latinski za nas imaju posebnu važnost ali se u ovom širem pristupu koriste prvenstveno kao kulturno-povijesna datost.

Prisjetimo se velike izložbe prije petnaestak godina koja je obišla Hrvatsku ali i svijet «Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske» pod motom «Verba volant, scripta manent!»³⁸

Evo nekoliko primjera rukopisa:

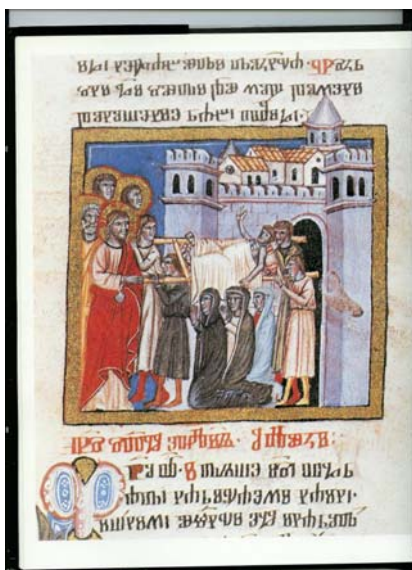

³⁸ Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske, izbor i tekst Radoslav Katičić i Slobodan P. Novak, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1987.

Splitski evanđelistar – svjedoči o najranijoj pismenosti u srednjovjekovnom Splitu.
 Najuglednija knjiga splitske nadbiskupije (8.st?)

Sakramentarij sv. Margarete 11. st. u zagrebačkoj metropolitanskoj knjižnici.

Za Hrvate dragocjeni su kodeksi pisani glagoljicom.

Ovo je nekoliko primjera zanimljivih iz civilizacijskog kuta gledanja.

Za nas, koji se bavimo poviješću književnosti, dragocjeni su naravno rukopisi naših latinista.

Potpis Jana Panonija

Odgovorimo sada na postavljena pitanja: kao vizualizacija činjenica ovakav rad s rukopisima svakako je neophodan i *koristan* u nastavi; posebno *predznanje nije potrebno* jer učenik *pasivno* usvaja sve te činjenice – cilj je samo pobuditi interes i proširiti vidokrug.

2. Rukopis u funkciji transmisije tekstova antičkih autora

Svaki tekst koji se na nastavi čita, bio on lakši ili teži, dosadniji ili zanimljiviji, dio propisane lektire ili slobodnog nastavnikovog izbora – ima svoju zanimljivu priču, koju pričaju pismene potvrde u kodeksima i fragmentima papirusa. Tekst pred učenikom nije, dakle, početak i gotova datost udaljena stoljećima – to je putovanje kroz vrijeme, kroz ruke prepisivača u skriptorijima i samostanima, kroz traganje po knjižnicama i samostanima. Prisjetimo se kako je Petrarca tražio i prepisivao Ciceronova djela ili kako je Jan Panonije putovao u Italiju, posebno se zadržavajući u Firenci, da bi za dvor u Budimu nabavio kodekse³⁹.

Ta je priča možda najljepše pred četrdesetak godina ispričana u knjizi «Scribes and Scholars»⁴⁰. Za nas je dragocjena «Socijalna povijest knjige u Hrvata» Aleksandra Stipčevića.⁴¹

Vratimo se na naša pitanja. Povijesna kategorija transmisije teksta može pobuditi interes, pa čak i zaintrigirati učenika, dakle, *korisna jest*. Drugo naše pitanje o potrebnom predznanju višeslojno je. Vjerojatno su osnovni podaci već poznati, npr. o autoru i sadržaju djela, pa bi rukopis bio samo vizualizacija. Međutim ako je neki folij prikazan s namjerom da ga učenici i

³⁹ Csapodi Csaba, Csapodi-Gardonyi Klara, Bibliotheca Corviniana – The Library of King Matthias Corvinus of Hungary, Budapest: Corvina Kiado/Magyar Helikon 1981.

⁴⁰ Leighton D. Reynolds, Nigel G. Wilson, Scribes and Scholars, Clarendon Press Oxford, 1968¹

⁴¹ Aleksandar Stipčević, Socijalna povijest knjige u Hrvata, knjiga I., srednji vijek, Školska knjiga, Zagreb 2004.

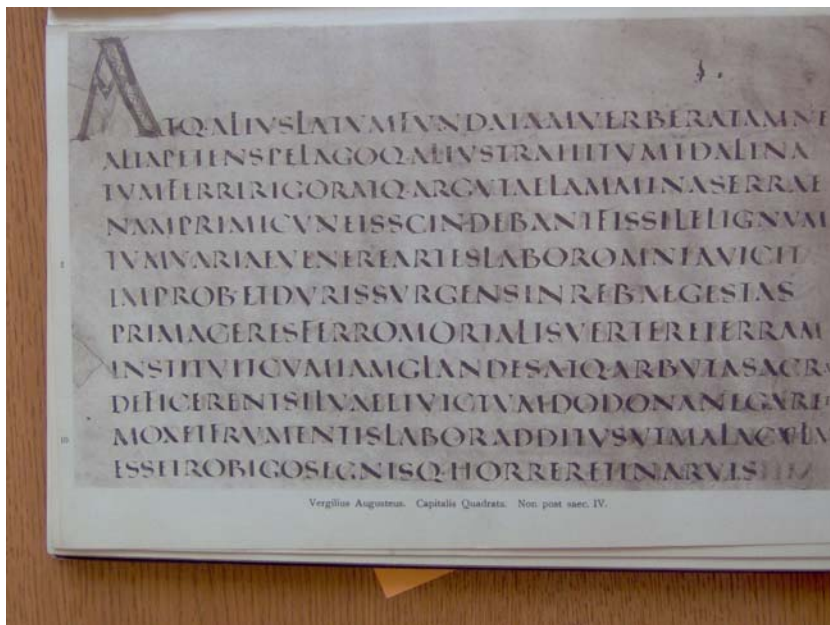
čitaju, javlja se pitanje paleografije, o kojoj će biti kasnije riječ. Dakle, *predznanje je potrebno*. U kojoj će mjeri i kako će učenici sudjelovati ovisi o tome kako je nastavnik zamislio nastavu. Mogu, dakle, sudjelovati i *aktivno i pasivno*.

No, kako uklopiti u nastavu još i to? Koji je omjer utrošenoga vremena i mogućnosti da se učeniku tekst i daleki antički sadržaji približe na zanimljiv način?

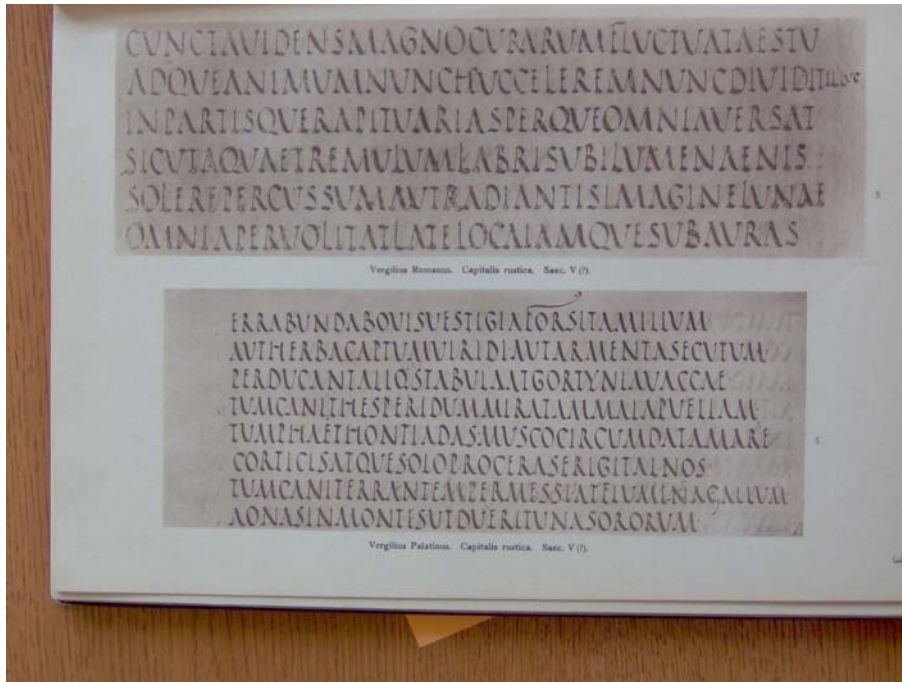
3. Rukopis u funkciji kritike teksta

Sljedeći su korak u povijesti naših tekstova bila kritička izdanja. Jasno je da se u školskoj nastavi o kritici teksta može govoriti samo u nekim slučajevima i u radu s učenicima koji pokazuju poseban interes.

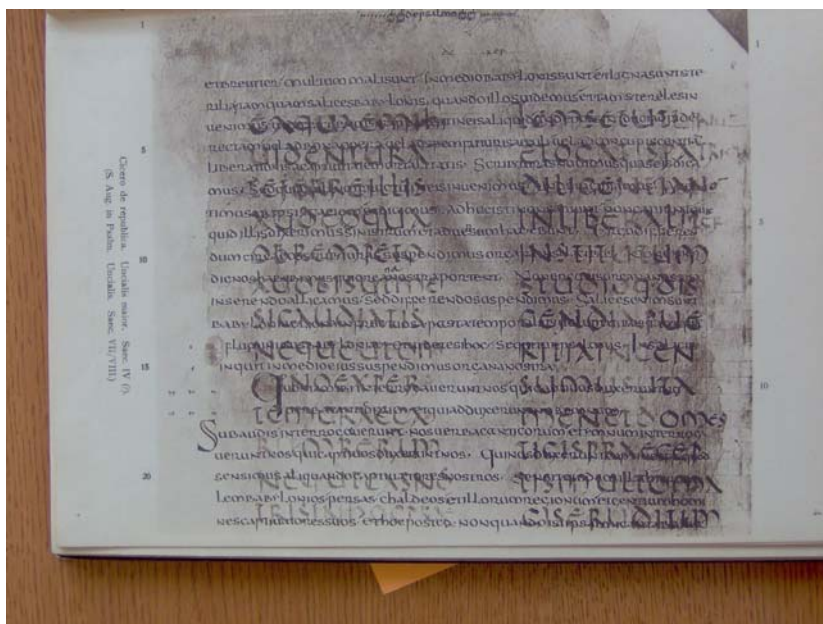
Osnovno je pitanje predznanja – poznavanje paleografije, jer se sav kasniji filološki rad osniva na tome i taj je prvi korak dosta težak. Ni naši studenti nemaju u svojim programima studija pomoćne povijesne znanosti, možda će u reformiranom studiju biti više vremena pa će i paleografija naći adekvatno mjesto. Ipak ima i jednostavnijih puteva u susretu s paleografijom, npr. ako pokažemo ove stranice:

Vergilius Augustus. Capitalis Quadrata. Non post saec. IV.

Vergilius Palatinus. Capitalis rustica. Saec. V (5)

Cicero, De re publica. Saec. IV. (?) (S. Aug. In Psalm). Saec. VII-VIII. – palimpsest.

Učenici će odmah uočiti razliku u pismu i bit će u stanju pročitati latinske riječi. Oni neće morati prepoznavati vrste pisama, nego ćemo im pomoći razrješujući kratice i upućujući ih na pomoćnu literaturu. Potreban je takav rad iz više razloga.

Do sada smo, naime, govorili o tekstovima antičkih autora. Nalazimo se u Dubrovniku, u gradu gdje je cvao hrvatski neolatinizam, gdje se još čuvaju neobjavljeni rukopisi i gdje se marljivo radi na istraživanju i očuvanju književne baštine. I u knjižnicama i arhivima drugih naših gradova postoje još neobjavljena književna djela, a postoji i veliki korpus dokumenata i arhivske građe jer je u Hrvatskoj sve do 1847. službeni jezik bio latinski. Zato je korisno i potrebno pripremiti učenike i studente za takav filološki rad. Evo jednog primjera:

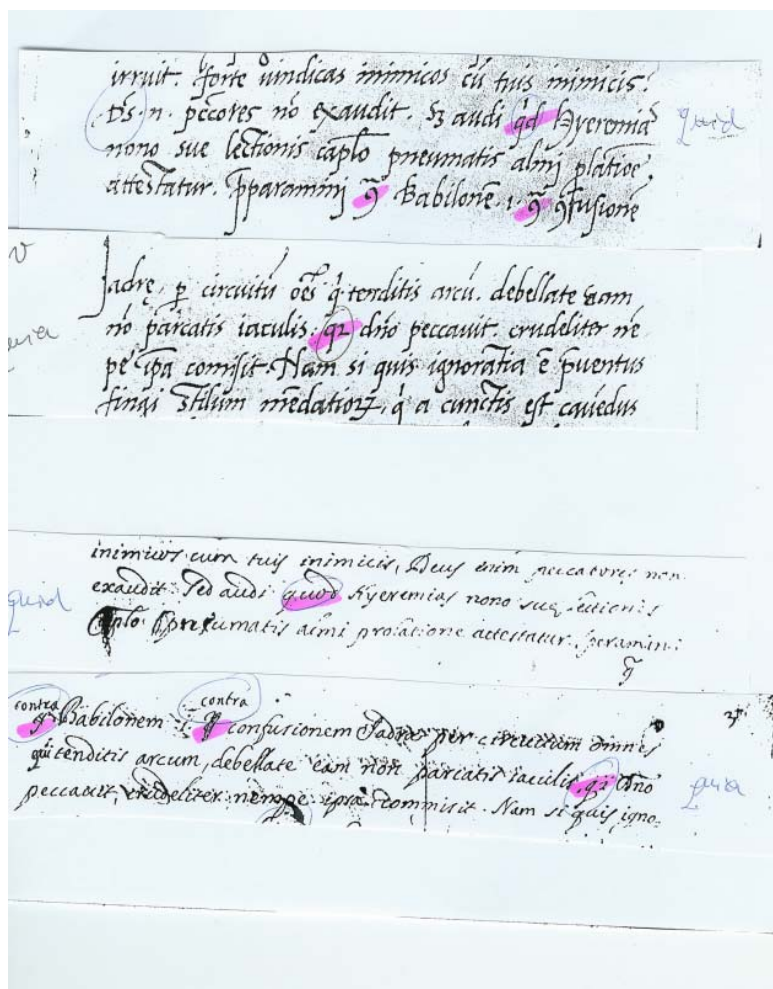
Obsidio Iadrensis tekst je koji opisuje kako su Mlečani opsjedali Zadar 1345/46. Ivan Lučić objavio je 1666. u Amsterdamu editio princeps⁴².

Poznata su dva rukopisa: stariji u Arhivu HAZU iz 1532. (codex Zagrabienensis) i mlađi prijepis koji se nalazi u Vatikanskoj knjižnici (codex Vaticanus). Postavljamo, dakako, klasično pitanje - u kojoj su vezi ta dva rukopisa. Kako dokazati vezu?

Odmah ću odgovoriti: vatikanski je rukopis direktan prijepis zagrebačkoga što se može vidjeti i na jednom malom detalju.

Priča, naime, ide ovako: Lučić je vjerojatno bio u posjedu zagrebačkog rukopisa i dao ga je nekome prepisati. Međutim, prepisivač nije znao, ili nije imao strpljenja, razrješavati svaku kraticu, osobito su ga bunila kraćenja riječi: *quia, quid, qui, quoniam*. Jednostavno ih je izbjegavao ostavljajući prazninu ili prepisujući kratice. Razrješavane su drugom rukom, čini se da je to bila Lučićeva. Ali ni on nije imao uvijek vremena udubiti se u cijelu rečenicu, u kontekst tako da ni njegova rješenja nisu uvijek najsretnija. Primjeri:

⁴² Objavljeno: Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666.; J.G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum*, Lipsiae 1747, vol.III., 665-723; Hrvatski latinisti (Croatici auctores qui latine scripserunt), digesserunt Veljko Gortan et Vladimir Vratović, Zagrabiae 1969-1972, t. I. 84-106.

Konačan tekst glasi:

*Sed audi, **quid** Hyeremias non suae lectionis capitulo pneumatis almi prolatione attestatur. Praeparamini **contra** Babilonem, id est contra confusionem Jadrae, per circuitum omnes **qui** tenditis arcum. Debellate eam, non parcatis iaculis **quia** Domino peccavit.*

Za ovakav rad nije potrebno temeljito poznavanje paleografije, odmah će svaki učenik shvatiti i sa zanimanjem pokušati sam tražiti pravo rješenje tih nekoliko kratica. Prema tome, postavljanje ovakvog zadatka uvodi poučavanog u kreativan odnos prema tekstu, navodi ga da aktivno sudjeluje i sam donosi zaključke.

Koji će sada biti odgovori na naša pitanja: u sveučilišnoj nastavi svakako je *koristan* i svrsishodan ovakav oblik rada. U školskoj nastavi je također, po mojem mišljenju *koristan*, ali samo za zainteresirane učenike i za one kojim imaju *bolje preznanje*. To je jedan vid rada koji od učenika traži *aktivan* i kreativan pristup.

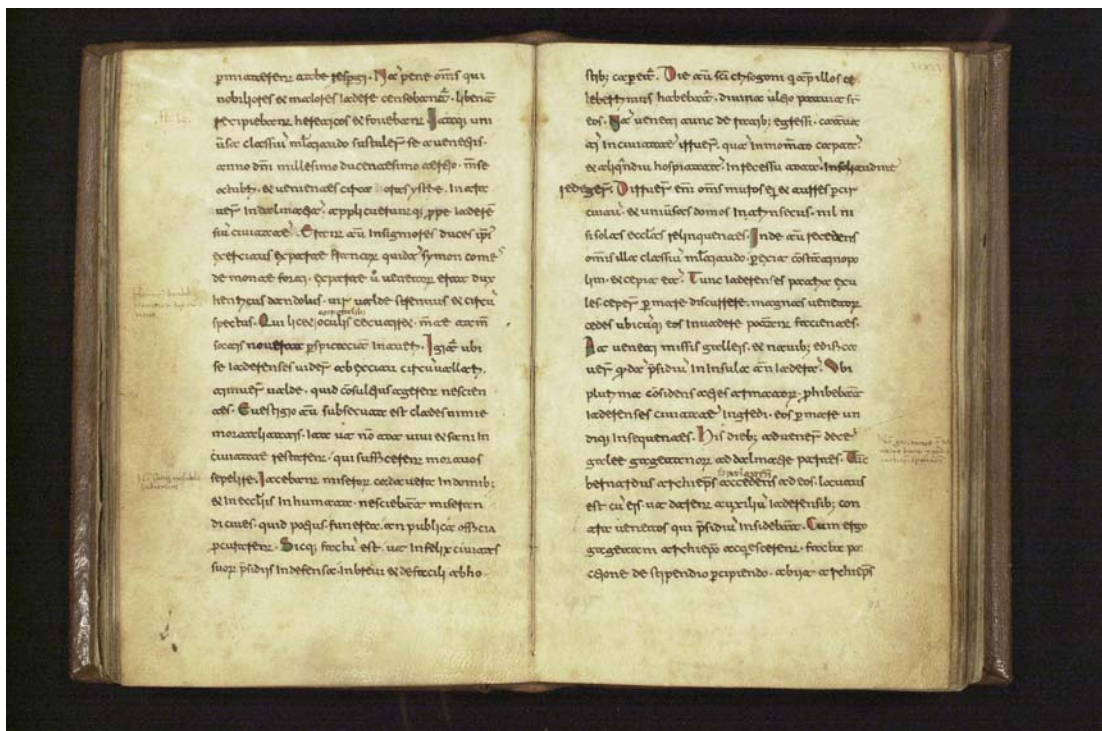
4. Filološka analiza rukopisa u nastajanju

I na kraju – filološka analiza rukopisa koja pokazuje kako nastaje tekst, kako se zahvati u tekstu (ispravci i glose između redaka ili marginama) mogu okarakterizirati kao autorovi.

*Historia Salonitana*⁴³ jedan je od najpoznatijih i najdragocjenijih srednjovjekovnih tekstova za povijest Hrvatske. Autor joj je Toma Arhiđakon Splitski koji je studirao u Bologni i tamo slušao Franju Asiškog. U Splitu je zatim proživio cijeli život i sudjelovao u svim važnim svjetovnim i crkvenim zbivanjima. Njegovo je djelo važno i za povijest književnosti i za lingvistička istraživanja o latinitetu XIII. st.

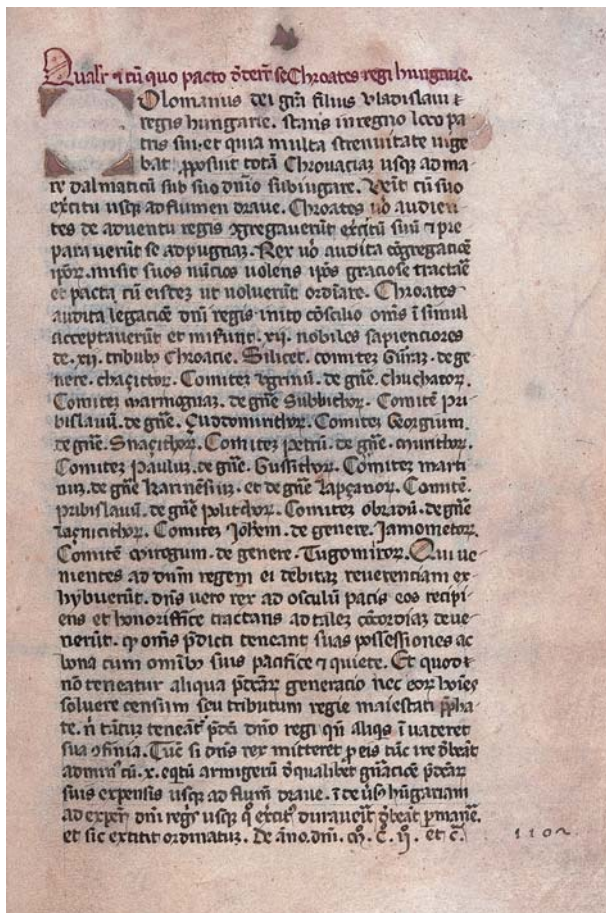
Danas je dostupno 14 rukopisa, od kojih su najstariji splitski rukopis (XIII.st.) i trogirski – najljepši i najreprezentativniji iz XIV. Oba su nastala u regionalnim skriptorijima.

Evo nekoliko stranica iz obaju rukopisa:

Codex Spalatensis (13. st.)

⁴³ Posljednje kritičko izdanje: *Historia Salonitana, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Književni krug Split, 2003.

Codex Traguriensis (14. st.)

Splitski je rukopis otkriven tek krajem XIX st. dugo je ležao u nekoj škrinji Splitskog kaptolskog arhiva. Pisan je beneventanom, inicijali su skromno izvedeni.

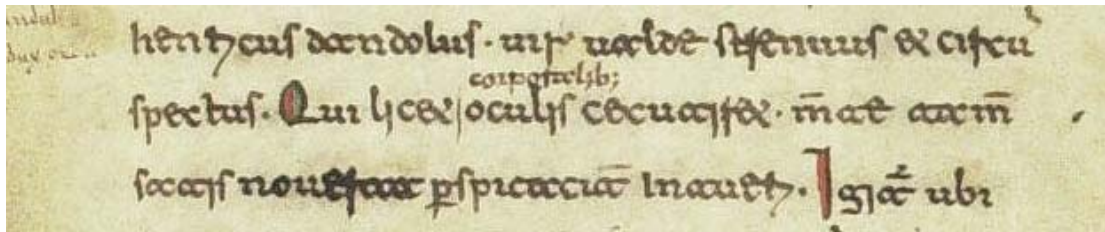
U tom je kodeksu, osim glosa na marginama koje su iz kasnijeg perioda, cijeli niz ispravaka unutar redaka (iznad pojedinih riječi) ili na marginama tamo gdje se tekst proširivao pa nisu riječi mogle stati. Takvih je korektura oko 120, pisane su istom beneventanom, ali na nekim mjestima slova nisu izvedena tako pravilno i napisana su drugačijom tintom.

Dio ispravaka odnosi se na dodavanje pojedinih riječi, najčešće priloga ili zamjenica: *tamen, enim, uero, autem, denique* i dr. Ove su riječi inače karakteristične za Tominu strukturu rečenice.

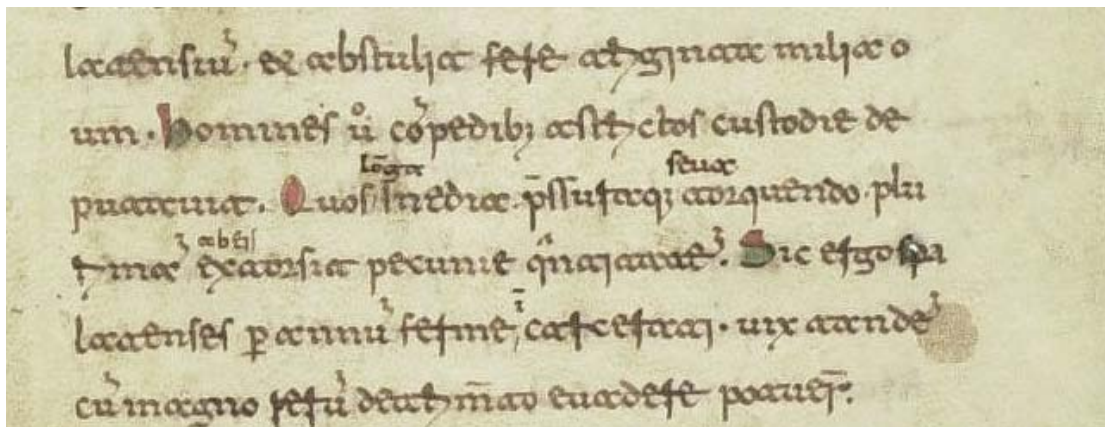
Međutim, brojniji su veći zahvati dodavanjem i brisanjem riječi ili cijelih izraza. Evo primjera:

- U nabranju zala koja su zahvatila Salonu pisac dodaje *et alia facinora*: ...odia, rapine, usure, periuria et *alia facinora* totam inuaserant urbem.

- Sljedeću rečenicu mijenja proširujući je: Et quia pars magna eorum per orbem erat dispersa et ipsi pauci et inopes remanserant. - U rečenici: Qui licet corporalibus oculis cecutiret... ubačena je riječ *corporalibus*.

- U sljedećoj rečenici dodaje pridjeve: ...quos longa inedia pressuraque seua torquendo plurimam ab eis extorsit pecunie quantitatem.

- Briše i prepravlja rečenicu: ...cum plus quam centum milia hominum seua mors unius diei spatio et breui loci termino deglutiret.

- Na nekim mjestima izbacuje pojedine riječi, npr. *Spalatensium*: fortiori annisu ... incubuere remis et totis uiribus remigantes conabantur.... Prethodna je, naime rečenica glasila: At uero *Spalatenses* preter opinionem suam uidentes eos in mare exisse, gauisi sunt ualde. Time je izbjegnuto ponavljanje.

Takvi i slični brojni zahvati u srž jezičnoga iskaza ne mogu biti djelo običnoga pisara ili prepisivača, to je, filološki gledano, originalan autorski čin. Tekst je, dakle, kao i sam kodeks, bio *in statu nascendi*. Zahvati nisu bili puki ispravci, o njima je autor razmišljao, tražio je ljepši i sadržajni, te stilski uvjerljiviji iskaz. Osim filoloških argumenata u prilog autografa govori i oprema kodeksa, koja nije do kraja izvedena – inicijali, kao i druga slova, nisu do kraja iscrtani bojom. Da ga je prepisivao ili pisao pisar, barem bi nakon Tomine smrti do kraja različitim bojama ispunio inicijale.

O mogućnosti da je splitski kodeks Tomina autograf mnogo se raspravljalo, a glavni je argument protiv Tomina autorstva bila isprava koju je on vlastoručno potpisao i koja je pisana drugačijim pismom: karolinom goticom. Međutim, Toma je sigurno poznao oba pisma, beneventana je bila pismo karakteristično za dalmatinske skriptorije u to doba, a karolinu goticu naučio je u doba svoga školovanja u Bologni.

Nedvojbeno je, dakle, starost kodeksa, pripadnost regionalnom splitskom i trogirskom skriptoriju, jasno je kako je teklo njegovo nastajanje u krugu splitskoga kaptola, gdje je stoljećima bio skriven od očiju javnosti. Možda zbog toga što je bio skromnije opremljen, što nije bio dovršen i što se nije isticao zlatnim inicijalima, kodeks je ostao sačuvan do današnjega dana upravo tamo gdje ga je njegov autor osmislio, stvarao i pisao. Prema paleografskoj analizi i materijalnim karakteristikama kodeks je mogao nastati za Tomina života. Filološka analiza ispravaka u tekstu odaje autorski čin.

Vratimo se sada na naša pitanja:

Da li bi ovakav, dijelom istraživački rad, bio koristan u nastavi? Po mome sudu to je mogućnost koja poučavane uči što je to filološki rad, dakle, *koristan* je. Naravno, bez predznanja takva je analiza nemoguća. Zbog toga je odgovor na drugo pitanje pozitivan: *predznanje je svakako potrebno* i to poznavanje osnova paleografije, dobro vladanje latinskom morfosintaksom i stilistikom. Učenici u potpunosti sudjeluju u radu *aktivno*, ovakva analiza ih mora navesti na vlastite zaključke i domišljanja.

U zaključku, vratila bih se na misao koju sam u početku istakla – da je upotreba rukopisa u nastavi jedan od puteva šireg sagledavanja ljudskih civilizacijskih dostignuća. Tekst dobiva dublju, zanimljiviju dimenziju i prestaje biti zauvijek definirana datost iz dalekih vremena. Priča o putovanju svakog književnog djela kroz stoljeća do današnjih dana ne može ne privući interes, jer svaki tekst ima svoj roman „Ime ruže“.

**PRIJE KNJIGA: NEKOLIKO PRIJEDLOGA ZA UPORABU RUKOPISA
U NASTAVI
pedagoška radionica**

2002/2003. izložba pod naslovom Bliska budućnost u Rimskome muzeju u Vidy-Lausannei pokazala je kako bi nam velik dio arheoloških istraživanja ostao nerazumljiv bez tekstova antičkih autora. A što bismo mi znali o tim tekstovima da nemamo rukopise na koje se oslanjaju naša moderna izdanja?

Buduće generacije, naši potomci, neće imati tu priliku sa stvarima koje danas eventualno mogu otkiti (na primjer, s dijelovima računala i drugih aparata). Jer, osim što najčešće pribjegavamo virtualnoj podršci, ono što pišemo na papiru osuđeno je na brzi nestanak a da ne ostavi traga – toliko je ta podrška kratkovječna. (Uostalom, ne upotrebljavamo li već goleme količine recikliranog papira?)

Naši učenici koji poznaju gotovo jedino dopisivanje SMS-om i elektronskom poštom, razarajući usput elementarna gramatička i pravopisna pravila kako bi stvorili kôd koji će nama promaknuti, naći će nedvojbeno interesa da promisle o fenomenu transmisije preko rukopisa, preko tekstova iz kojih im predočavamo izvatke.

Bez pretendiranja na originalnost i na iscrpnost, željela bih spomenuti ili sugerirati nekoliko pravaca za razmišljanje i istraživanje. Zadržat ću se u domeni latinskoga jezika.

Transmisija tekstova općenito

Bilo bi dobro sjetiti se kako su kamen, drvo, rog, pločice za pisanje ili komadi papirusa također podloge koje mogu prenijeti tekst (cjelovit ili u fragmentima), ali da klasični filolozi, kad govore o rukopisima, misle na knjige rukopisa za razliku od tiskanih knjiga.

Što se tiče tekstova koje zovemo klasičnima, ti rukopisi nisu nikada autografi autora niti potječu iz njegova doba, nego su prijepisi načinjeni po narudžbi u specijaliziranim radionicama (skriptorijima) u stoljećima koja su uslijedila nakon objave izvornika. Oni nisu

stariji od 4-5. stoljeća poslije Krista. (Ovdje nećemo govoriti o egipatskim papirusima ni o Vindolandskim pločicama.)

Zanimanje za rukopise pokriva jednako tako i zanimanje za povijest pisma i knjige, te za povijest intelektualne Europe s obzirom na cirkulaciju tekstova.

To je ujedno prilika da se spomenu kulturna središta koja su nastala kao skriptoriji glasovitih opatija na otocima i na kontinentu; u njima su se, s jedne strane, skupljali i prenosili antički tekstovi – po proizvoljnom izboru, istina – te su, s druge strane, poglavito služili širenju Biblije i djela Crkvenih otaca, zbog čega velik broj dokumenata ostaje u religijskoj domeni.

Ondje su redovnici prepisivači, specijalizirani radnici na čistoj i jednostavnoj reprodukciji tekstova; njihova zadaća, u najboljem slučaju, ne može ne podsjetiti na zadaću fotografa, a proizvod, katkad uznemirujući, na proizvod skeniranog teksta. Tu su i minijaturisti, često pravi umjetnici. Neki prepisivači, čija su imena ostala vezana za skriptorije, bijahu znanstvenici u ulozi posrednika i širitelja starih tekstova, svjetovnih ili religioznih, koje su se trudili nametnuti svojim suvremenicima. Ispod njihovih pera pojavljuju se dvojezična izdanja ili prijevodi na narodni jezik.

Zahvaljujući romanu Umberta Eca *Ime ruže* i filmu koji je prema njemu snimljen, učenici se lako mogu senzibilizirati za rad i probleme redovnika prepisivača u srednjem vijeku. O svemu se tome može na engleskom pročitati u knjizi L. D. Reynoldsa i N. G. Wilsona *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. (Clarendon Press Oxford 1991.³).

Za ono što dolazi iz antike, svi poznajete tekst *De finibus* III, 7 (i dalje) gdje Ciceron, na odmoru u Tuskulu, otkriva u Lukulovoj knjižnici Katona okruženog brojnim djelima. To može biti polazište za istraživanje o autorima, knjigama i starim bibliotekama; na francuskom ćete, na primjer, s velikim interesom pročitati knjigu Catherine Salles *Lire à Rome* (Paris, Les Belles Lettres, 1992.).

Uspostavljanje tekstova

Ovaj više filološki pristup nedvojbeno je odbojniji jednom broju naših učenika. Ali kako oni općenito u dnu duše čuvaju nešto od dječje zaigranosti, rado će dopustiti da ih uvučemo u igru čitanja i odgonetavanja ako im damo preslik stranice nekog rukopisa. Nakon toga bi mogli usporediti svoje rezultate s nekim modernim izdanjem. Davat će primjedbe koje se tiču razlika u tekstu, otkrića abrevijatura, ligatura i drugih navika prepisivača.

Naravno, ako imamo sreću da raspolažemo sukcesivnim situacijama u istom tekstu, usporedba će omogućiti da istaknemo neka pravila verbalne kritike.

Jedna moderna vježba koja kreće iz tog istog polazišta, a svakako je korisna i u naše doba, jest staviti latinski tekst na Internet i krenuti u potragu za tiskarskim pogreškama nastalim od pogrešaka u prepisivanju, čitanju ili uspostavljanju skeniranog teksta.

S učenicima koji se zainteresiraju za igru moći ćemo iskušati primjere iz različitih razdoblja; budući će povjesničari u tome pronaći prediskustvo predavanja iz paleografije.

Varajući malo, doduše, kad smo obrađivali lekcije posvećene basni, više puta sam donijela kopiju jedne Ezopove stranice njemačkog humanista Heinricha Steinhöwela. Nije riječ o rukopisu u pravom smislu riječi, nego o ukrašenoj inkunabuli iz XV. stoljeća. Vježba je ipak ostala ista, s tim da se ovaj put radilo na uspostavljanju teksta cijele basne.

To je izvrsna prilika da se primijeni interdisciplinarnost praćenjem razvoja basne kao vrste u Europi, posezanjem za grčkim i latinskim izvorima, zaustavljanjem na ilustracijama basni kroz vrijeme...

Minijaturisti

Oni koji se do tada uspiju oduprijeti šarmu rukopisa, bit će očarani iluminiranim ili ukrašenim rukopisima (rukopisima s minijaturama). Koliko li otkrića oni pružaju, i na umjetničkom, i na povijesnom planu! Prema predviđenim razdobljima moći ćemo se zadržati na sadržaju ilustracija (on će pokazati razmjenu stvari i ideja) ili na manje ili više zabavnim pojedinostima pohranjenima na marginama tekstova, pa i najozbiljnijim („uhvatit“ ćemo tu scene iz svakodnevnog života ili oslobođenu maštu nekih minijaturista).

U trenutku kad keltska umjetnost i civilizacija potiču toliko oduševljenja, predstavljanje irskih rukopisa, osobito preslika Livre de Kells moralo bi se svidjeti mladeži. Ujedinjavanje – u našim očima odvažno – teksta Evandjelja i motiva ukrašavanja posuđenih iz umjetnosti naroda koji se nazivaju barbarima ne prestaje nas iznenađivati, oduševljivati, zbunjivati. Tu ćemo uvijek naći nešto zanimljivo i iznimno, bilo da je riječ o ukrasima, minijaturama ili o samom rukopisu. Osim toga, fascinantna su hodočašća irskih redovnika i njihovo osnivanje samostana u vrlo nemirnom razdoblju koje je prethodilo vladavini Karla Velikog; u Švicarskoj je glasovit St. Gall (početak VII. st.).

Gdje pronaći rukopise

Brojne su poznate knjižnice s prestižnim zbirkama: Biblioteca Apostolica Vaticana, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Bibliotheque Nationale u Parizu, The Bodleian Library u Oxfordu, da spomenemo samo te. U Švicarskoj, nedaleko od prebivališta irskog redovnika Galla, blizu jezera Constance, bila je osnovana opatija Saint-Gall (to je ujedno i ime jednoga grada i jednoga švicarskog kantona) koja je imala priznati skriptorij iz kojeg su potekle, ili preko kojega su prenesene Sangallenses. Od razaranja do dograđivanja, opatija se razvijala tijekom vremena (njezin plan je nadahnuo Umberta Eca za Ime ruže). Sada je to barokna građevina sa slavnom knjižnicom koja čuva, između ostaloga, zbirku irskih rukopisa (VII-XII. st.). Osim stalne izložbe kojoj se možemo diviti, povremene prigodne tematske izložbe pružaju priliku da se njezino blago predstavi javnosti.

Knjižnica opatije Einsiedeln, danas također barokna, čuva mnoga važna svjedočanstva – neka su od njih, na primjer, potvrde prvotne glazbene notacije. Posjet uz stručno vodstvo knjižničara jamči uaranjanje u povijest koje slušateljstvo ostavlja bez daha.

U frankofonoj Švicarskoj ne može se zaobići Bibliotheca Bodmeriana u Ženevi, premda ona nema tradiciju dviju prethodnih. Poznata je prije svega po zbirci papirusa. Iz pedagoških razloga ona je jedan dio vitrina namijenila stalnom postavu posvećenom povijesti knjige. Ima i drugih biblioteka, ali ovdje nam nije cilj sve ih nabrojiti. Svatko od vas zacijelo poznaje neku knjižnicu u koju bi mogao povesti svoje učenike, nedaleko od mjesta njihova boravka.

No knjižnicu ne možemo posjetiti kad god hoćemo. Za rad u razredu mogu se nabaviti dobri preslici za povoljnu cijenu. Ako nam original nije dostupan, kopije će sasvim zadovoljavajuće ispuniti svoju svrhu, samo se stručnjak u tome ne vara. Također se mogu nabaviti CD-ovi i DVD-ovi.

Nedvojbeno je jeftinija i bliža duhu vremena šetnja Internetom: ako i ne omogućava, doduše, izravni kontakt s građom, omogućava, onoliko koliko se na njemu zadržimo, bogatstvo na svim razinama, od početnika do stručnjaka. Svatko ondje može naći ono što ga zanima, učiti i planirati istraživanja koja će predložiti svojim učenicima. Tehnička opaska: bolje je osigurati brzu vezu!

Vergiljevi rukopisi u Vatikanu

Vatikanski rukopisi doista predstavljaju rudnik zlata. Ne samo da se ubrajaju u najstarije rukopise koji postoje nego i više od toga: pisani su kapitalom i lako ih je odgonetnuti. Kao kruna svega, oni su i ukrašeni. Puno prije Petersena i drugih redatelja, minijaturisti su tražili načina da prikažu Trojanski rat, kako bi predočili Enejine avanture. Internet nam pruža cijeli niz tih prikaza. Polazeći od toga, moći će se zatim, na primjer, predložiti istraživanje o ikonografiji u Eneidi na freskama u Pompejima i u srednjovjekovnim rukopisima, ili o prikazima homerskih junaka na grčkoj keramici VI. – V. st. prije Krista.

VREDNOVANJE UČENIČKOG ZNANJA

pedagoška radionica

Temeljni zadatak učitelja u osnovnim i srednjim školama – poučavanje učenika – sadržava jedan neodvojivi, ništa manje važan dio: poticanje zainteresiranosti za predmet koji predaju. Taj zadatak nije nimalo lagan kad je riječ o klasičnim jezicima. Ocjena učeničkog znanja u tome je vrlo važan činitelj.

Profesori na sveučilištima imaju nešto manje problema u tome smislu. Kad je student odabrao klasične jezike, on je već motiviran. On je osim toga zreo i svjestan da će, ako ne nauči i ne položi ispite, izgubiti godinu, a time i sva studentska prava. To je vrlo jak motiv. Međutim, ne treba zato zanemariti ulogu profesora, njegova načina predavanja i ocjenjivanja na ispitima.

Stoga je cilj ove radionice iznijeti vlastito mišljenje i iskustvo i razmijeniti ga s drugima. Bez sudjelovanja učenika u radionici, to je moguće napraviti samo na testovima objektivnog tipa.

Sudionici radionice će svaki na svoj način bodovati zadatke u ponuđenim testovima objektivnog tipa i odrediti u postocima razinu za svaku pojedinu ocjenu od 1 do 5.

Usporedimo učinjeno i upitajmo se onda koliki je udio subjektivnog u odnosu na objektivno u našem vrednovanju učeničkog znanja čak i u testovima objektivnog tipa. Upitajmo se to svaki put kad vrednujemo učeničko znanje.

Peter Glaz /Andreas Thiel, Linz

POUČAVANJE POMOĆU INTERNETA U NASTAVI LATINSKOG

Zašto internet u nastavi latinskog?

Ako želite iskoristiti internet u nastavi, morate usredotočiti pozornost na kvalitete ovog medija. S obzirom na odraženo znanje i na prednosti i nedostatke interneta, WWW se zapravo može pokazati kao zlatni rudnik tema i slikovnih podataka spremnih za "skidanje". Vaši učenici i vi međutim možete također iskoristiti mogućnost objavljivanja na internetu. Interaktivne vježbe za vaše razrede napisane u Wordu, Excelu i Powerpointu mogu se objaviti na internetu i tako postati lako dostupne učenicima i izvan razreda.

Ako učenici ne uče samo za svoje učitelje ili ocjene nego i za zainteresirani dio javnosti, to obično znatno potiče njihovu motivaciju i kvalitetu njihova rada.

I za nastavnika i za učenika latinskog kao temeljnog jezika mnogih europskih jezika i znanosti internet nudi vrijednu nadogradnju.

Nadalje, moderni nastavni programi u cijeloj Europi izričito zahtijevaju uvođenje interneta i komunikacijskih tehnologija u razred kao uobičajen oblik poučavanja.

Moderna nastava latinskoga kako je mi razumijemo zahtijeva određene karakteristike:

1. Nova uloga nastavnika

Nastavnici više nisu sveznajući izvori znanja, nego kreatori didaktičke okoline koja potiče neovisno učenje.

2. Učenje dolazi prije poučavanja

Tematsko učenje prema jasno postavljenim ciljevima događa se u skupini jer se tako može bolje kompenzirati manjak informacija.

3. Učenje i poučavanje isprepletenoga nastavnog programa uključuje mrežu predmeta i znači kraj iscrpljujuće borbe pojedinaca u razredu

4. U suočavanju s eksponencijalnim napretkom čovjekova znanja na važnosti dobiva multimedijalna pismenost.

5. Glavni dio projekta čini pohranjivanje i prikazivanje rezultata. Bez obzira na svojstvene stručne sadržaje mora se promatrati učenička primjerena retorička prezentacija i primjena modernih tehnika prezentacije.

Metodika:

Model nastavnog sata trebao bi uključivati ove faze:

faza uvođenja

faza stjecanja vještina

faza primjene i vježbe

faza transfera i prezentacije

U **fazi uvođenja** moderni mediji poput kompjutera, interneta, softwarea, CD-a, DVD-a, TV i radija nude našim učenicima puno više mogućnosti nego linearni pristup s knjigom i podržavaju individualni uspjeh u učenju.

U **fazi stjecanja vještina**, međutim, mora započeti instrukcijski pristup. Ako se ovdje ne pobrinete kako ćete voditi sat, učenici se mogu izgubiti u mnogostrukim mogućnostima oblikovanja i uređivanja teksta.

Stoga, ako se odlučite koristiti internet u nastavi latinskog:

- nabavite tekst koji učenici trebaju prevesti i stavite ga u javni direktorij na mreži koji je dostupan svima,
- dajte jasne i precizne upute koje se tiču formata i strukture učenikova outputa,
- pripremite popis linkova pomoću kojih će učenici imati pristup ograničenom broju web stranica koje nude jasne zadatke.

U **fazi primjene i vježbe** možete elektroničkim putem ponuditi radne listove koji se mogu "skinuti" s rješenjima. Interaktivne križaljke i online vježbe omogućavaju neposredno samoocjenjivanje.

U **fazi prezentacije** učenicima su ponovno potrebne jasne upute o vašim očekivanjima.

Svaka faza korištenja interneta u nastavi zapravo ima svojih prednosti.

Za početnike će biti dovoljno samo "skidanje" predavanja ili materijala za učenje, koji su se već koristili na satu, s jedne od mnogih didaktičkih stranica na internetu. Sljedeći je korak prava upotreba kompjutora u nastavi latinskog. To može značiti dovršavanje zadataka na mreži (spajanje, popunjavanje praznina, križaljke itd.) ili individualno "skidanje" odgovarajućih listića s vježbama i njihovo ispunjavanje izravno na kompjutoru.

Daljnja je mogućnost upotreba edukacijskog softwarea koji je instaliran u učionici s kompjutorima.

Napredniji korisnici mogu sastaviti svoje vlastite interaktivne vježbe, npr. uz pomoć programa Hot Potatoes ili Crossword Compiler.

Napredni korisnici mogu također iskoristiti prednosti Worda na satovima prevođenja i na satovima koji su namijenjeni za tematski projekt ili grupni rad. Ovdje se primjenjuje koncept popisa linkova za ciljano istraživanje na internetu. U našim će radionicama biti detaljno prezentiran ovaj jednostavan ali nadasve praktičan koncept.

U radionicama ćemo najprije prezentirati koncept web stranice društva Euroclassica i njezinih nacionalnih društva, strukturu koja odražava organizacijske uzorke od europske pa sve do nacionalnih, školskih i razina razreda te čak do samog individualnog učenika. Nakon što vam pokažemo što se može napraviti istraživanjem opcija na stranicama ovih društava, prezentirali bismo koncept popisa linkova kao pravu aktivnost koja vam je pri ruci.